

राजस्थान पुरातन ग्रन्थमाला

राजस्थानराज्य द्वारा प्रकाशित

सामान्यतः अखिलभारतीय तथा विशेषतः राजस्थानदेशीय पुरातनकालीन
संस्कृत, प्राकृत, अपभ्रंश, हिन्दी, राजस्थानी आदि भाषानिबद्ध
विविधवाङ्मयप्रकाशिनी विशिष्ट-ग्रन्थावली

प्रधान सम्पादक

फतहसिंह, एम. ए., डी. लिट्.

निदेशक, राजस्थान प्राच्यविद्या प्रतिष्ठान, जोधपुर

ग्रन्थाङ्क ६०

मेदपाटेश्वर श्री कुम्भकर्ण अथित

पाठचरत्नकोश

(संगीतराज-ग्रन्थान्तर्गत)

प्रकाशक

राजस्थान राज्याज्ञानसोद

निदेशक, राजस्थान प्राच्यविद्या प्रतिष्ठान

जोधपुर (राजस्थान)

१९६५ ई०

वि० सं० २०२४

भारतराष्ट्रीय शकाब्द १९८६

प्रधान - संपादकीय

प्रस्तुत ग्रन्थ को प्रकाशित करते हुए हमें बहुत हर्ष और संतोष का अनुभव हो रहा है। ग्रन्थ के प्रकाशन में जो विलम्ब हुआ है उसका स्पष्टीकरण विद्वान् सम्पादक ने अपने सहज सौजन्य के साथ कर दिया है। इस विलम्ब के लिए प्रतिष्ठान की ओर से मैं विद्वानों से क्षमायाचना करता हूँ।

यह ग्रन्थ महाराणा कुंभा के महाग्रन्थ संगीतराज का एक अंश है जिसका प्रकाशन दो बार पहिले भी हो चुका है। अतः यह प्रश्न हो सकता है कि इसी अंश को फिर प्रकाशित करने की क्या आवश्यकता थी, विशेषकर उस समय जब कि संगीतराज के दो अन्य भाग वाद्यरत्नकोश और रसरत्नकोश अभी तक नितान्त अप्रकाशित हैं। इस प्रश्न का सांगोपांग उत्तर सम्पादक महोदय ने अपनी पाण्डित्यपूर्ण भूमिका में अत्यन्त सुन्दर शब्दों में व्यक्त कर दिया है। उन्होंने बतलाया है कि इस प्रति के उपलब्ध होने पर यह स्पष्ट ज्ञात हो जाता है कि ग्रन्थ की पाण्डुलिपियों में किस प्रकार कुम्भकर्ण के स्थान पर कालसेन के नाम का आगमन महाराणा कुंभा की मृत्यु के लगभग ४० वर्ष उपरान्त हुआ और उससे पूर्व की प्रतियों में (जिनमें से एक के आधार पर प्रस्तुत ग्रन्थ प्रकाशित हो रहा है) कुम्भकर्ण तथा उसकी वंशावली अक्षुण्ण एवं स्पष्ट रूप से विद्यमान है। इसके अतिरिक्त भी ग्रन्थ-सम्पादक श्रीगोपालनारायण बहुरा ने कई नये तथ्यों को बड़े रोचक ढंग से प्रस्तुत किया है। उन्होंने जिस लगन और परिश्रम के साथ इस कार्य का सम्पादन किया है उसके लिए प्रतिष्ठान की ओर से वे हादिक धन्यवाद के पात्र हैं। इस ग्रन्थ के सम्पादन और प्रकाशन में श्री लक्ष्मीनारायण गोस्वामी और महोपाध्याय विनयसागर ने भी बहुत परिश्रम किया है अतः उनके प्रति भी मैं आभार प्रकट करता हूँ।

फतहसिंह

माघ शुक्ला अष्टमी, सं० २०२४

जोधपुर

प्रास्ताविक परिचय

महाराणा कुम्भकर्ण कृत सङ्गीतराज के प्रथम रत्नकोष अर्थात् पाठचरत्न-कोष के अब तक दो संस्करण निकल चुके हैं। प्रथम संस्करण, 'गङ्गा ओरियण्टल सिरीज' बीकानेर के ग्रन्थाङ्क ४ के रूप में, सन् १९४६ ई० में प्रकाशित हुआ था। इसके सम्पादक कीर्तिशेष डा० सी. कुन्हन राजा थे। यह संस्करण अनूप-संस्कृत-पुस्तकालय, बीकानेर में उपलब्ध संगीतराज की १२ प्रतियों में से दो प्रतियों के आधार पर तैयार किया गया था, जिनमें पाठचरत्नकोष का पूरा पाठ प्राप्त हो सका। विद्वान् सम्पादक ने अपनी प्रस्तावना में स्पष्ट स्वीकार किया है कि यद्यपि ग्रन्थ का प्रकाशन मेवाड़पति महाराणा कुम्भकर्ण की रचना के रूप में हुआ है, परन्तु इसमें कहीं भी उनका नाम नहीं आता है; यही नहीं, कृति के कर्ता का 'कालसेन' नाम से उल्लेख है और ग्रन्थ में कर्तृ-प्रशंसा के रूप में जो वंशावली दी गई है वह भी कुम्भकर्ण को प्रसिद्ध वंशावली से सर्वथा भिन्न है। ग्रन्थ के वस्तु-भाग और पुष्पिकाओं में भी जो विवरण दिए गए हैं वे भी कुम्भकर्ण के ज्ञात विवरणों से मेल नहीं खाते। परन्तु, ऐसी बहुत सी हस्तलिखित प्रतियां (पाठचरत्नकोष की नहीं) मौजूद हैं जिनके मूलपाठ में कुम्भा का नाम है और कालसेन का बिलकुल नहीं है। इनकी पुष्पिकाओं में भी उन्हीं तथ्यों का उल्लेख है जो महाराणा कुम्भकर्ण के विषय में विश्रुत हैं। परन्तु, ऐसी सभी पाण्डुलिपियां अपूर्ण एवं खण्डित हैं; ऐसी एक भी प्रति नहीं है जिसमें ग्रन्थ का आदिभाग उपलब्ध हो। यदि कोई ऐसी प्रति मिल जाय जिसमें ग्रन्थ का आद्य भाग प्राप्त हो और जिसमें ग्रन्थकर्ता का नाम कुम्भा दिया गया हो तो, निस्सन्देह, उसके पद्यों में महाराणा के पूर्वजों के नाम भी यथावत् मिल जावेंगे। अनूप-संस्कृत-पुस्तकालय, बीकानेर में संगीतराज की एक ही सम्पूर्ण प्रति है, जिसका लिपि संवत् १४२४ शाके (१५०२ ई०) है और लिपिकार रामेश्वर-सुत म्हालसा भट्ट है। यह प्रति कामगिरि स्थान में राजा कालसेन की नाट्यशाला-स्थित नर्तकियों के पठनार्थ लिखी गई थी। शेष सभी प्रतियां, जिनमें कुम्भकर्ण-कृत पाठ वाली प्रतियां भी शामिल हैं, अपूर्ण एवं त्रुटित हैं।

दूसरा संस्करण 'हिन्दू विश्वविद्यालय नेपाल राज्य संस्कृत ग्रन्थमाला' के के अन्तर्गत सन् १९६३ ई० में निकला है। इसका सम्पादन डा० कुमारी प्रेम-

लता शर्मा ने बड़े परिश्रम और योग्यता के साथ किया है। इस संस्करण को तैयार करने में भी अनूप संस्कृत पुस्तकालय, बीकानेर की बारहों प्रतियों को टटोला गया है, परन्तु पाठ-ग्रहण में उपयोग तीन ही प्रतियों का किया गया है। इनके अतिरिक्त 'भाण्डारकर ओरियण्टल रिसर्च इंस्टीट्यूट', पूना की एक अपूर्ण प्रति सं० ३६५ का पाठान्तर भी परिशिष्ट में दिया गया है। यह अपूर्ण प्रति बहुत काम की है। इसमें मूलपाठ शुद्ध है और कर्ता का नाम सर्वत्र कुम्भकर्ण ही लिखा है, कालसेन नहीं। पुष्पिकाओं में भी कुम्भकर्ण के पराक्रम और उसकी उपलब्धियों का ही उल्लेख है। प्रति में प्रायः पड़ी मात्राओं का ही प्रयोग किया गया है। बीकानेर की कालसेन-पाठ वाली प्रति में ऐसा नहीं है, अतः यह अपूर्ण प्रति उससे पुरानी होनी चाहिए। दुःख इसी बात का है कि यह पूरी नहीं है। इस संस्करण में पाठ्य और गीत दोनों रत्नकोषों का प्रकाशन हुआ है। जहाँ तक पाठ्यरत्नकोष का प्रश्न है, प्रायः डॉ० कुन्हन राजा वाले संस्करण का ही पाठ ग्रहण किया गया है; यत्र तत्र विदुषी सम्पादिका ने अपनी ओर से सम्भावित पाठ भी सूचित किए हैं और पाद-टिप्पणी में K. संकेत देकर डा० कुन्हन राजा द्वारा सुझाया गया पाठ भी अङ्कित कर दिया है।

इस प्रकाशन से बात इतनी ही आगे बढ़ी कि पाठ्यरत्नकोष की एक ऐसी प्रति का पता चल गया जो अन्य प्रतियों की अपेक्षा प्राचीन है और जिसके मूलपाठ और पुष्पिकाओं से कर्ता के रूप में महाराणा कुम्भकर्ण के नाम तथा उनके अभीष्ट वास्तविक पाठ का पता चलता है, और इसके आधार पर यह भी अनुमान लगाया जा सकता है कि पाठ और नाम-परिवर्तन में किस कला से काम लिया गया है। परन्तु, यह प्रति अपूर्ण है और इसके आधार पर उक्त संस्करण के परिशिष्ट में जो पाठान्तरों की तालिका दी गई है उससे विदित होता है कि इस प्रति में प्रथम अनुक्रमणिकोत्प्लास के 'आरम्भ-समर्थत नाम द्वितीय परीक्षण' के १३ वें पद्य से तृतीय छन्द उत्प्लास के ३ रे पद्य तक का ही पाठ प्राप्त है। इस अंश में सब मिलाकर सात पुष्पिकाएँ हैं जिनमें ग्रन्थकर्ता के स्थान पर कुम्भकर्ण, महीमहेन्द्र कुम्भकर्ण या राजाधिराज श्री कुम्भकर्ण नाम आता है। परन्तु, यह सब होते हुए भी प्रथम अनुक्रमणिकोत्प्लास का 'कर्तृ प्रशंसा नाम प्रथम परीक्षण' इसमें उपलब्ध नहीं है, जिसमें ग्रन्थकर्ता महाराणा कुम्भकर्ण की वंशावली और प्रशस्ति-पद्य दिए हुए हैं। यही इस ग्रन्थ का कर्तृविषयक-समस्या का निर्णायक अंश है। अतः ऐसी प्रति की प्राप्ति की इच्छा का प्रबल हो जाना स्वाभाविक था।

पिछले कई वर्षों से प्रतिष्ठान की 'राजस्थान पुरातन ग्रन्थमाला' में संगीतराज के तृतीय रत्नकोष अर्थात् 'नृत्यरत्नकोष' के प्रकाशन का कार्य चल रहा था। इसके सम्पादक भारतीय विद्या के सुप्रसिद्ध विद्वद्वरेण्य प्रो. रसिकलालजी पारिख हैं। पुस्तक का प्रथम भाग, जिसमें मूलपाठ है, सन् १९५७ में ग्रन्थमाला के २४ ग्रन्थाङ्क के रूप में प्रकाशित हो चुका है। दूसरा भाग, जिसमें सम्पादक की सारगर्भित भूमिकादि सम्मिलित है, शीघ्र ही प्रकाशित हो रहा है। इस संस्करण में भी अनूप संस्कृत पुस्तकालय की तीन हस्तप्रतियों का उपयोग किया गया है और उन्हीं के आधार पर पाठ-सम्पादन हुआ है। विस्तृत भूमिका में नृत्यरत्नकोष (सामान्यतः संगीतराज) के कर्ता के रूप में कालसेन की वंशावली पर समसामयिक साक्ष्य और स्थलनाम-परीक्षण के आधार पर विचार किया गया है; इसी प्रकार महाराणा कुम्भकर्ण के जोवन, कृतित्व और ऐतिहासिक एवं सामरिक उपलब्धियों पर भी विशद विवेचन हुआ है। भूमिका के परिशिष्ट १ में सेन्ट्रल लायब्रेरी, बड़ौदा की हस्तलिखित प्रति सं० ६६३२, ६६३३ और ६६३४ में से पाठ्यरत्नकोष, रसरत्नकोष और वाद्यरत्नकोष के विविध उल्लासों के विभिन्न परोक्षणों को पुष्पिकाएं भी उद्धृत की गई हैं, जिनमें अविकल रूप से सभी पुष्पिकाएं महाराणा कुम्भकर्ण के नाम से समन्वित हैं। इससे विदित हुआ कि बड़ौदा ओरियण्टल इंस्टीट्यूट की सेन्ट्रल लायब्रेरी में भी संगीतराज के कोषों की प्रतियां मौजूद हैं, जिनमें पाठ्यरत्नकोष की भी प्रति है।

१९६४-६५ ई० के सत्र की प्रतिष्ठान की ग्रंथ-क्रय-समिति की बैठक में जब सदस्य-रूप में श्री रसिकलालजी पारिख और ओरियण्टल इंस्टीट्यूट, बड़ौदा के निदेशक, श्री भोगीलालजी साँडेसरा जोधपुर आए तो प्रतिष्ठान के तत्कालीन सम्मान्य सञ्चालक, मुनि श्री जिनविजयजी ने इन दोनों ही विद्वानों से उक्त प्रतियों के विषय में बात की। परिणामतः प्रतिष्ठान से माँग करने पर बड़ौदा के पुस्तकालय से 'पाठ्यरत्नकोष' की प्रति नियमानुसार प्राप्त हो गई और पूर्व-प्रकाशित दोनों संस्करणों से पाठ मीलान करके इस प्रति का सम्पादन करने का कार्य मुझे सौंपा गया। अपनी सुविधानुसार कार्य पूरा करके मैंने १९६६ ई० में सम्मान्य संचालकजी को प्रस्तुत कर दिया। उनका विचार इस पर बहुत कुछ विस्तार से लिखने का था, परन्तु अन्यान्य कार्यों में व्यापृत रहने के कारण वे इस कार्य को हाथ में न ले सके। अन्त में, जब १ जुलाई, १९६७ ई० से मैं और वे दोनों कार्य-निवृत्त हुए तो चलते समय उन्होंने 'पाठ्यरत्नकोष' का भी किंचित् प्रास्ताविक लिख कर कार्य पूरा कर देने का आदेश दिया। मैंने यह

सूचना नव-नियुक्त निदेशकजी को दी और उन्होंने सहर्ष इसे स्वीकार कर लिया । पाठचरत्नकोष के पहले से दो-दो संस्करण होते हुए भी तीसरा अभिनव संस्करण प्रकाशित करने का यही उद्देश्य और प्रकरण है ।

बड़ौदा से प्राप्त ६६३२ संख्या वाली ८७ पृष्ठात्मक प्रति में पाठचरत्नकोष और गीतरत्नकोष दोनों कृतियाँ हैं । पाठचरत्नकोष पत्र ४० B पर समाप्त हो जाता है ।

इस प्रति के विषय में एक विशेष बात यह है कि इसके अन्तिम पत्र सं० ८७ के पृष्ठ भाग पर यह उल्लेख है—

संगीतराजं

८७ श्रीसर्वविद्यानिधान कवीन्द्राचार्य सरस्वतीनां संगीतराज पाठचरत्नकोश-पुस्तकम् ०राम ८७

अर्थात् यह प्रति काशी के महान् विद्वान् सन्यासी कवीन्द्राचार्य के पुस्तकालय की है । कवीन्द्राचार्य शाहजहाँ के समकालीन थे । महान् विद्वान् होने के साथ-साथ वे बड़े धनवान् भी थे । उन्होंने बनारस में एक बहुत बड़े पुस्तकालय की स्थापना की थी । कृष्णभट्ट नामक ब्राह्मण उनका भण्डारी एवं कार्यकर्ता था । स्वयं कवीन्द्राचार्य और कृष्णभट्ट दोनों ही गोदावरी-तट पर किसी स्थान के रहने वाले थे । जब शाहजहाँ ने निजामशाही के अवशिष्ट परगनों को साम्राज्य में मिला लिया तो वे बनारस चले आये । कवीन्द्राचार्य के जीवनकाल में उनका पुस्तकालय निरन्तर समृद्ध होता रहा और देश-देश के पण्डित वहाँ आकर लाभान्वित होते रहे । सन्यासी होने के कारण कवीन्द्राचार्य के कोई बाल-बच्चा या उत्तराधिकारी तो था नहीं, इसलिए उनकी मृत्यु के बाद वह पुस्तकालय छिन्नभिन्न हो गया । कुछ प्रतियाँ तो बनारस की गवर्नमेंट संस्कृत लाइब्रेरी में चली गईं और अन्य कई संस्थाओं तथा व्यक्तियों ने भी बहुत-सी प्रतियाँ प्राप्त कर लीं । यह भी असम्भव नहीं है कि बहुत सी प्रतियाँ विविध माध्यमों से विदेशों में भी चली गईं क्योंकि उन दिनों वहाँ के लोग ढेर-की-ढेर पुस्तकें यहाँ से खरीद-खरीद कर ले जाया करते थे । ऐसा महामूल्यवान् साहित्य का विपुल भण्डार उनकी आँखों से कैसे बच सकता था ?

सैण्ट्रल लायब्रेरी, बड़ौदा के श्री आर. अनन्तकृष्ण शास्त्री को इस पुस्तकालय की सूची स्व० महामहोपाध्याय गङ्गानाथ झा के पास १९१६ ई० में देखने को मिली । झा महोदय इसको अखिल प्राच्यविद्या सम्मेलन के प्रथम अधिवेशन में पूना ले जाने वाले थे । श्री शास्त्री ने इसकी रातों-रात नकल कर ली और

बाद के वर्षों में जहाँ भी मिलों इस पुस्तकालय की प्रतियों को बड़ीदा की सेण्ट्रल लायब्रेरी के लिए प्राप्त कर-करके उन्हें सुरक्षित करते रहे। उन्हीं के प्रयत्नों के अन्तर्गत यह संगीतराज की प्रति भी उक्त लायब्रेरी में आकर जमा हुई।

परन्तु, अब यह विचारणीय है कि ये प्रतियाँ चित्तौड़ से कवीन्द्राचार्य के संग्रह में कैसे पहुँचीं? आश्चर्य की बात तो यह है कि मेवाड़ के महाराणाओं के वंशपरम्परागत संग्रह में अर्थात् सरस्वती-भण्डार, उदयपुर में संगीतराज की कोई पूर्ण या अपूर्ण प्रति प्राप्त नहीं है; केवल एक गुटके में, जो वि० सं० १६६४ में लिपीकृत है, रसरत्नकोष का एक अंश गीतगोविन्द की टीका के साथ ही लिखा मिलता है।

संगीतराज के अन्तिम रसरत्नकोष के अन्त में ग्रन्थ के सम्पूर्ण होने की तिथि इस प्रकार सूचित की गई है—

श्रीमद्विक्रमकालतः परिगते नन्दाभ्रभूतक्षितौ
वर्षेऽक्षाद्रचनलेन्दुशाकसमये संवत्सरे च ध्रुवे ।
ऊर्जे मासि तिथौ हरे रविदिने हस्तर्क्षयोगे तथा
योगे चाभिजिति स्फुटोऽयमभवत् सङ्गीतराजाभिधः ॥१५॥

ग्रन्थेऽत्र पञ्चोत्तररत्नकोशा, उल्लाससंज्ञा (ख्या) खलु विशतिश्च ।
परीक्षणानां गदिता ह्यशीतिः, संख्या सहस्राणि च षोडशाऽन ॥१६॥

इसके अनुसार संगीतराज विक्रम संवत् १५०६ में कार्तिक मास कृष्णपक्ष की ११, रविवार को तदनुसार शक संवत् १३७४ में समाप्त हुआ था। अनूप-संस्कृत-पुस्तकालय में लिपि-समयोल्लिखित प्रति में लिपिकर्ता का पुष्पिकोत्तर लेख इस प्रकार है—

शाके वेदकराम्बुधिक्षितिमिते संवत्सरे दुन्दुभी
चित्रे मासि सिते रवौ फणितिथौ ब्राह्मणे तथायुष्मति ।
योगे बालवसंज्ञके तिथिदले कामेश्वरीपर्वते
कामाक्षावनदेवपादयुगलज्यानाप्तराज्यश्रियः ॥
लक्ष्मीपङ्कजभूभुवोरनुदिनं सम्पादयन्नृक्यतां
स्वयंभू (स्वभू) योनिपुरेषु लोकमहितं विस्फारयन् सद्यशः ।
आस्ते यो तामराजतनयः श्रीकालसेनो विभु-
स्तद्भाण्डारनिकेतनस्थितममुं सङ्गीतराजं सुधीः ॥
श्रीमद्गायंकुलप्रजो निधिकुलावांसालया देवता-
पादद्वन्द्वविराजितकसुमनाः श्रीरामचन्द्रात्मजः ।

सद्विज्ञाननरेश्वराञ्चितगुणः सम्मानशाली लसद्-

युक्तिः प्रोद्भवचातुरीचतुरवाक् श्रीमहालभट्टोऽलिखत् ॥

स्वस्ति श्रीनृपशालिवाहनशके १४२४ दुन्दुभीसंवत्सरे चैत्र शुद्ध ५ रवौ रोहिणीनक्षत्रे आयु-
ष्मान्(मति)नाम योगे बालवकरणे एतस्मिन् दिने कामगिरिस्थाने राज्ञः श्रीकालसेनस्य नाट्य-
शालास्थितनर्त्तकीनां पठनार्थं निषिदासस्थितरामेश्वरभट्टसुतमहालसामहर्षेण पुस्तकं लिखितम् ॥

इस पुष्पिकोत्तर लेख में निम्नलिखित बातें ध्यान देने योग्य हैं—

(१) यह प्रति शक संवत् १४२४ (विक्रम संवत् १५५६; १५०२ ई०) में लिखी गई थी अर्थात् संगीतराज के रचनाकाल से ५० वर्ष बाद और महाराणा कुम्भकर्ण की मृत्यु के ३४ वर्ष बाद ।

(२) यद्यपि बीच-बीच के वस्तुभाग में रचयिता के रूप में अथवा उदा-
हरण के श्लोकों में प्रायः सर्वत्र ही कुम्भकर्ण के स्थान पर कालसेन, कृष्णराज,
कालुजि आदि नाम लिख दिये गये हैं, परन्तु इस अंतिम लेख में यह नहीं लिखा
गया है कि सङ्गीतराज का कर्ता कालसेन था अथवा लिपिकर्ता ने कालसेन-कृत
संगीतराज की ही प्रतिलिपि तैयार की है ।

(३) तामराज के पुत्र श्री कालसेन के भण्डार निकेतन में स्थित संगीतराज
की प्रति को लिपिकार ने लिखा है; अर्थात् कालसेन नृप के भण्डार (पुस्तकागार)
में पहले से ही संगीतराज की प्रति मौजूद थी और उसी से यह प्रति तैयार की
गई है ।

(४) लिपिकर्ता गार्ग्यकुलोत्पन्न रामचन्द्रात्मज महालभट्ट है जो अपने आपको
युक्तिः 'लसद् प्रोद्भवचातुरीचतुरवाक्' कहता है अर्थात् वह जुगत बैठाने और
चतुराई से बातचीत करने में तेज था ।

(५) यह प्रति कालसेन की नाट्यशाला-स्थित नर्तकियों के पठनार्थ लिखी
गई थी ।

कालसेन कौन था, कहाँ का राजा था और ग्रन्थ में वर्णित उसके पूर्वजों
और स्थल-नामों की संगति बैठाने के लिए विद्वान् अपने-अपने अनुमान लगा रहे
हैं, परन्तु वे इस बात पर एकमत हैं कि वह दक्षिणदेश का था; वह पण्डितों का
सम्मान करने वाला और कलाप्रेमी भी रहा होगा । उसकी नाट्यशाला भी
थी, जिसमें कितनी ही नर्तकियाँ नियमित रूप से नियत थीं । उनके लिए सम्बद्ध
विषय के पठन-पाठन की भी व्यवस्था थी । राजा का विद्वन्मण्डल भी होगा
और उसी के सदस्य महालभट्ट ने अपनी चतुराई से जुगत बैठा कर महाराणा
कुम्भकर्ण-कृत संगीतराज की प्रति को कालसेन के नाम का जामा पहना दिया

होगा। एक प्रति पूरी तैयार कर दी और शेष अधूरी प्रतियों में भी यथावसर हरताल फेर कर कालसेन का नाम लिख दिया गया; नई प्रति में कहीं-कहीं रिक्त स्थान भी छोड़ दिया गया, जैसा कि प्रत्यक्ष निरीक्षण करने वाले विद्वानों ने लिखा है। ऐसा करने का उद्देश्य यह रहा होगा कि चित्तौड़ अथवा कुम्भलगढ़ से, जहाँ भी मूल प्रतियाँ रही होंगी, हटाने वाले ने सब-की-सब प्रतियाँ हटाई थीं। अब, उस बात को ३०-४० वर्ष हो चुके थे और परिवर्तनकारियों ने सोचा होगा कि हरताल फेर कर कुम्भकर्ण का नाम सहज ही भुलावे में डाला जा सकेगा और उनके अभिभावक कालसेन की योग्यता प्रदर्शित करके राजनर्तकियों को आसानी से अभिभूत किया जा सकेगा। इसी भावना के वशीभूत होकर उन 'युक्तिप्रोद्भव-चातुरी-चतुरों' ने इतना बड़ा छद्म कर डाला।

दुर्भाग्य से महाराणा कुम्भकर्ण के अन्तिम दिन अच्छे नहीं बीते। उलझन-भरी राजनीति ने उनके मन और मस्तिष्क को अस्वस्थ कर दिया था। उनकी राज्य-लोलुप संतान ने स्थिति का संतुलन बिगाड़ कर अनुशासन को उतार फेंका था। ऐसे अवसरों पर अवसरवादी सब कुछ भूल-भुला कर स्वार्थ-साधन-तत्पर हो जाते हैं। महाराणा की पण्डितमण्डली विच्छिन्न हो गई होगी; जिसके जो कुछ हाथ लगा, ले भागा। इसीलिए तो, शायद, उदयपुर के शास्त्र- (सरस्वती) भण्डार में कुम्भकर्ण की इतनी रचनाओं में से इक्की-दुन्नकी की ही प्रतिलिपि प्राप्त होती है, बाकी सब इधर-उधर हो गईं। हाँ, शिलोत्कीर्ण अक्षरों को उठा कर ले जाना आसान नहीं था और, इन्हीं के सहारे उस महान् साहित्यकार की कतिपय कृतियों का धीरे-धीरे पता भी लग रहा है।

अस्तु, किसी भी तरह ये प्रतियाँ दक्षिण में पहुँच गईं और कुछ वहाँ के विद्वत्परिवारों में यथावत् रहीं और कुछ उक्त प्रकार से विकृत की हुई भी वहीं रहीं। कवीन्द्राचार्य और उनका भण्डारी कृष्णभट्ट भी दाक्षिणात्य थे। उनके संग्रह में ऐसी महत्त्वपूर्ण प्रामाणिक और अविकलित कृतियों का संग्रह होना कोई आश्चर्य की बात नहीं है।

जैसा कि ऊपर लिखा गया है, कवीन्द्राचार्य के निधन के उपरान्त उनके पुस्तकालय की सामग्री इधर-उधर हो गई थी। वीकानेर के अनूप-संस्कृत-पुस्तकालय में भी उक्त संग्रह की अनेक प्रतियाँ हैं, जिन पर कवीन्द्राचार्य का नाम लिखा हुआ है। वीकानेर के महाराजा अनूपसिंह (१६६६-१६९८ ई०) बड़े विद्वान्, विज्ञ और विद्या एवं विद्वत्प्रेमी थे। उनके यीवराज्यकाल में ही वे पण्डितों और कवियों से घिरे रहते थे और उनको निवाजते रहते थे। वे

बादशाह शाहजहाँ और औरंगजेब के समकालीन थे। विद्वान् शाहजादा दारा-
शिकोह से भी उनका सम्पर्क रहा होगा। कबीन्द्राचार्य दाराशिकोह के गुरु
थे। उनके संग्रह के ग्रन्थों का बीकानेर के पुस्तकालय में आने का एक यह भी
स्रोत हो सकता है।

महाराजा अनूपसिंह बादशाह औरंगजेब की दक्षिण की मुहिम में साथ रहे
थे। उन्होंने गोलकुण्डा के किले को फतह किया था और वे गोलकुण्डा, बीजा-
पुर, सागर, अडोनी तथा औरंगाबाद के सूबेदार भी रहे थे। जब शाही सेना
ने इन इलाकों पर अधिकार कर लिया तो, कहते हैं, अडोनी के ब्राह्मणों ने,
इस भय से कि उनके पवित्र शास्त्र यवनों के हाथों पड़ेंगे, अपने संग्रहों को नर्मदा
में प्रवाहित करने का विचार किया। उनके इस संकल्प की जब महाराजा
अनूपसिंह को खबर मिली तो उन्होंने उन विप्रों के मुखियाओं को बुला कर
समझाया और उनकी शास्त्र-सम्पदा को सुरक्षित रखने का आश्वासन देकर वह
विपुल संग्रह हस्तगत कर लिया। अनूप-संस्कृत-पुस्तकालय का एक बड़ा भाग
इसी सम्पदा से समृद्ध है। इस तथ्य की पुष्टि में यह प्रमाण भी प्रत्यक्ष है कि
इस पुस्तकालय के अधिकांश ग्रन्थों के निर्माता महाराष्ट्र हैं। बहुत सम्भव है,
संगीतराज की जो बारह प्रतियां अब इस पुस्तकालय में प्राप्त हैं वे अनूपसिंहजी
की इसी उपलब्धि का परिणाम हों। इन महाराजा का देहान्त १६९८ ई०
में अडोनी में ही हुआ था।

संगीतराज की प्रतियों के इस प्रकार विकृत हो जाने और बिखर जाने की
यही कहानी है। अब तक प्रकाशित संस्करणों के विद्वान् सम्पादकों ने महाराणा
के जीवन, चरित्र, निर्माण-कार्यों और पराक्रमों पर पर्याप्त प्रकाश डाला है;
साथ ही, कालसेन के मुकाबले में संगीतराज का कर्तृत्व उनका ही सिद्ध करने
में भी कोई कसर नहीं उठा रखी है।^१ परन्तु, इन सभी के मन में यह कस-
मसाहट अवश्य रही है कि यदि पाठ्यरत्नकोश की कोई ऐसी पूर्ण अविकृत प्रति
मिल जाती कि जिसमें कुम्भकर्ण रचित मूलपाठ और उनकी सही वंशावली
प्राप्त होती तो इस प्रश्न पर दिवास्पीत प्रकाश पड़ता और प्राप्त प्रतियों में
परिवर्तन होने के छद्म का भी पर्दा फाश हो जाता। बड़ीदा की लाइब्रेरी में
संगृहीत प्रति प्रायः इन सभी की दृष्टि से बची रह गई। इसी की पूर्ति के लिए
यह संस्करण प्रकट करना आवश्यक हुआ। इसमें मूलपाठ का आधार तो बड़ीदा

१. कालसेन कौन था, इस विषय में बीकानेर की पत्रिका 'विश्वम्भरा' के 'रेऊ विशेषांक'
में प्रकाशित श्री ब्रजमोहन जाबलिया, एम. ए., साहित्यरत्न का लेख पठनीय है।

विषयानुक्रम

पाठचरत्नकोश (मूलग्रन्थ)	१-८६
१. अनुक्रमणिकोल्लास	१-२०
(क) कर्तृप्रशंसा नाम प्रथम परीक्षण	१-६
(ख) आरम्भसमर्थन नाम द्वितीय परीक्षण	१०-१४
(ग) संगीतस्तुति नाम तृतीय परीक्षण	१५
(घ) अनुक्रमणिका नाम चतुर्थ परीक्षण	१६-२०
२. पदोल्लास	२१-४५
(क) पद नाम प्रथम परीक्षण	२१-२४
(ख) वाक्य नाम द्वितीय परीक्षण	२५-२६
(ग) संज्ञा नाम तृतीय परीक्षण	२७-३८
(घ) परिभाषा नाम चतुर्थ परीक्षण	३९-४५
३. छन्द उल्लास	४६-६४
(क) अनुष्टुप् नाम प्रथम परीक्षण	४६-४८
(ख) वृत्त नाम द्वितीय परीक्षण	४९-५३
(ग) आर्यावलोकन नाम तृतीय परीक्षण	५४-६२
(घ) प्रस्तार-परिपाटी नाम चतुर्थ परीक्षण	६३-६४
४. अलङ्कारोल्लास	६५-८६
(क) उद्देश नाम प्रथम परीक्षण	६५-६६
(ख) लक्षण नाम द्वितीय परीक्षण	६७-५८
(ग) शब्दालंकार नाम तृतीय परीक्षण	७९-८०
(घ) गुणदोष नाम चतुर्थ परीक्षण	८१-८६
पद्यानुक्रमणिका	८७से९५
शुद्धिपत्र	९६

श्रीगणेशाय नमः॥ ॐ ह्रीं क्लीं स्वास्वस्त्यस्तु प्रणमो महो माहेश्वरं नमः॥ यत्प्रकाशे प्रकारे
तिनकराजीवराजयः॥ योगीतानुगताधतत्परमोवाद्यावनहाननानेदोषेकधनोक्तत्प
श्रुतिरोक्तप्रधनोययः॥ सास्वत्सर्वैरेकगन्धमहिमाविज्ञाजातयोगिनिःसंगीतायशिवा
यश्चमहोत्तमैपरैरेकमः॥ २. निर्मथागमसागरं परितः सद्भिर्जनमंयाडिणसंगीतामृतमु
क्तहारजगतामत्युत्तानंददो॥ स्फूर्जन्मोहमहाहिदसजनतातापपुत्रेनमस्तस्मिन् श्रीनर
तायदिव्यमुनेयस्वाङ्गद्वैतज्ञाने॥ ३॥ योवेदोऽम्बुजोवगाद्यम्बुजोवक्रैश्चतुर्भिश्चतुर्वर्गीत्येव
उरुमुखकविर्वैलेश्वरिर्भूतः॥ विज्ञानिकनिकेतनायनरताचार्यपराजोविताचाराङ्गवत्
रंगनृत्यमदिशतस्मिनमोब्रह्मणे॥ ४॥ अथादिस्ववित्तिर्जगदिदं व्याप्येव नित्यस्थितादुःखो

वाली प्रति को रखा गया है (जिसका विवरण ऊपर दिया जा चुका है) और पाठान्तर डॉ० कुन्हन राजा एवं डॉ० प्रेमलता वाले संस्करणों से दिए गए हैं, जो अनूप संस्कृत लाइब्रेरी की उन सभी प्रतियों पर आधारित हैं जिनमें कालसेन के पक्ष में पाठ-परिवर्तन किया गया है। इससे यह सहज ही ज्ञात हो जायगा कि मूल पाठ क्या था और उसको किस प्रकार परिवर्तित किया गया है। डॉ० कुन्हन राजा द्वारा स्वीकृत या संभावित पाठ K. अक्षर से सूचित करते हुए डॉ० प्रेमलता शर्मा ने तीन प्रतियों को आधार बना कर पाठ-सम्पादन किया है और गृहीत पाठ का अतिरिक्त दो प्रतियों के A. और B. संकेतों से सूचन किया है। इसके अतिरिक्त डॉ० शर्मा ने भाण्डारकर ओरियण्टल रिसर्च इंस्टीट्यूट, पूना वाली त्रुटित प्रति के पाठान्तर अपनी पुस्तक के परिशिष्ट १ में दिए हैं। हमने इस संस्करण में पाठान्तरों के जो संकेत दिए हैं उनकी तालिका इस प्रकार है—

- P. डॉ० प्रेमलता के संस्करण में स्वीकृत पाठ
 A. डॉ० प्रेमलता द्वारा A प्रति का पाठान्तर
 B. " " B " "
 K. डॉ० कुन्हन राजा द्वारा स्वीकृत या संभावित पाठ
 BO. डॉ० प्रेमलता द्वारा भाण्डारकर प्रतिष्ठान की खंडित प्रति से दिया हुआ पाठान्तर

इस प्रकार इस संस्करण में पाठचरन्कोष के यावत्प्रकाशित पाठों को मूल पाठ से मिलाया जा सकेगा। प्रति में जो पाठ अशुद्ध या अग्राह्य लगा वह भी प्रतिस्थित पाठ के रूप में नीचे सूचित किया गया है।

संगीतराज का कर्तृत्व महाराणा कुम्भकर्ण के पक्ष में सिद्ध करने के लिए यह संस्करण अपने आप में एक अकाट्य प्रमाण है। इसके अनुक्रमणिकोत्लास नामक पहले उत्लास के कर्तृप्रशंसा-संज्ञक प्रथम परीक्षण में ग्रन्थकर्ता महाराणा कुम्भकर्ण की प्रशस्ति में एवं अलंकारोत्लास में उदाहरण के रूप में जो श्लोक दिए गए हैं उनमें से बहुत से 'एकलिंग माहात्म्य' (उदयपुर सरस्वती भण्डारस्थ प्रति सं० १४७७) में मिलते हैं। जैसे कर्तृप्रशंसा के पद्य सं० ३४ से ३८ तक के इस एकलिंग-माहात्म्य में राजवर्णन के पद्य १६६ से २०३ तक हैं। एकलिंग-माहात्म्य का सङ्कलन महाराणा कुम्भकर्ण के समय में ही हुआ था और इसमें महाराणा मोकल तथा कुम्भकर्ण की विविध शिलोत्कीर्ण प्रशस्तियों एवं अन्य रचनाओं में से भी श्लोकों को सङ्कलित किया गया है। अन्य श्लोकों की भी शब्द-रचना एवं वस्तु में ऐसा साम्य है कि उनको महाराणाओं के महनीय वंश के कीर्ति-परक ही मानना पड़ेगा। इसी प्रकार गीतगोविन्द-व्याख्या-रसिक प्रिया और चण्डीशतक व्याख्या में से भी बहुत से प्रशस्ति-पद्य एकलिंग-माहात्म्य में मिलते हैं।

इसके आतिरिक्त पाठचरत्नकोष में हो एक श्लोक अन्तःसाध्य के रूप में गूढरीत्या गुम्फित है जो 'युक्ति-प्रोद्भवचातुरी-चतुरों के भी चक्षुर्गत नहीं हो सका और अपने मूलस्वरूप में उन सभी प्रतियों में यथावत् बना रहा जिनमें कुम्भकर्ण के नाम को कालसेन में बदला गया है। यह चतुर्थ उल्लास के द्वितीय परीक्षण का अन्तिम पद्य (७१; पृ. ७८) है—

न्यस्य लक्षणसङ्घातं यस्मिन् मेने कृतार्थताम् ।

समुद्रः स्वस्य तेनायं कृतो लक्षणसंग्रहः ॥

'समुद्र ने जिसमें अपने लक्षणसङ्घात को रख कर अर्थात् कुम्भ में रख कर अपने को कृतार्थ माना उसके द्वारा यह लक्षण-संग्रह रचा गया ।

स्पष्ट है कि सन्दर्भित न्यसन-क्रिया कुम्भसम्भवा ही हो सकती है' काल-सम्भवा नहीं ।

पाठचरत्नकोष के वस्तु-विवेचन एवं अन्य विषयों पर पूर्व-प्रकाशनों में सविस्तर विचार हुआ है, जिनकी प्रस्तावनाएं पठनीय हैं । इस संस्करण का उद्देश्य, जैसा कि पहले निवेदन किया गया है, पाठचरत्नकोष के मूल अविकृत पाठ को प्रस्तुत करने मात्र का है, जो संगीतराज के कर्तृत्व का निर्णायक मुद्दा है । 'चण्डीशतक वृत्ति' के प्रास्ताविक में महाराणा कुम्भकर्ण की साहित्यिक प्रवृत्तियों एवं अन्य बातों का विवरण हम दे चुके हैं । इस आवेदन में उन सब को दोहराना चवितचर्चण मात्र होगा ।

राजस्थान प्राच्यविद्या प्रतिष्ठान के निवृत्त सम्मान्य सञ्चालक मुनि श्री जिनविजयजी महाराज ने कृपा करके मुझे इस प्रति के सम्पादन का कार्य देकर अध्ययन का अवसर दिया, अतः मैं उनको परम श्रद्धा सहित प्रणामाञ्जलि अर्पित करता हूँ । वर्तमान निदेशकजी ने भी इस कार्य को पूरा करने में जो सहयोग और सौहार्दपूर्ण व्यवहार किया तदर्थ उनको भी धन्यवाद प्रस्तुत करता हूँ । मेरे कार्यकाल में और निवृत्युपरान्त जिन विभागीय सहयोगियों ने मुझे अपेक्षित सहायता दी उनका आभारी हूँ ।

आशा है, यह पुस्तक विद्वान् गवेषकों के लिए सहायक सिद्ध होगी । इति

जोधपुर

कार्तिक शुक्ला पूर्णिमा;

वि०सं० २०२४

विनिवेदक

गोपालनारायण बहुरा

श्रीराजाधिराजमन्त्रराजमन्त्रगजसिंहनभेदपाटसमुद्रसंभवशेखरीरमणेनअभिन्नवन्नरेनअश्वप
तिन्नरपतिगजपतिराजत्रयतोडरमन्त्रेनराजगुरुकायगुरुसेलगुरुश्यादिविरुदावलीविराजमाननम
दीमाहंइश्रीकृष्णकपीनविरचितसेगीतराजोपाशसाहस्योसेगीतमीमोसायोपाचारत्नकोशअलेकारे
खासादाप्रगुणोद्धासः पाचारत्नकोशसमासिसमगादिति विततमतीनामनिमनसिद्धिः
नित्येयः सनकादिभिः स्वहृदये ध्येयः परो निर्गुणो नादो नादतसंज्ञकः परमविदूषः स्वनावाकलः ॥ सो
व्याहः सगुणादतस्वतनयाश्रयादिगम्यात्मतोविचित्रकर्मवात्तिहृत्परशिखस्तन्मूर्तिरापत्रकलात्
पाचात्मकत्वाद्गीतस्य प्रधन्यादाद्यन्त्ययोऽतस्मादनुततः पूर्वतन्त्रिरूपमिष्यातामप्यवस्वरूपे
परं ज्ञात्वा त्वेत्तन्परमश्रुताविदात्मात्मदेवं दानादेव ह्यादिवेदितां ॥ अहरिहरदिरण्णगर्भो यस्य विव
र्ताः पुरापुराविदागदिता ॥ वाचा मविषयरूपः सकथनादो विदागम्य ॥ धातन्नवस्वानसमाहृत ॥

ओरिएण्टल इन्स्टीट्यूट, बड़ोदा के संग्रह की प्रति का अन्तिम पत्र

संगीतांग्रे.

(१)

श्रीमर्वविद्यानिधानकवीद्रावार्थसरस्वतीनां संगीतराजोपाचारत्नकोशसुप्तकम्

रा.
५७

ओरिएण्टल इन्स्टीट्यूट, बड़ोदा के संग्रह की प्रति के अन्तिम पत्र का पृष्ठ भाग

मेदपाटेश्वर राजराजेन्द्र श्रीकुम्भकर्ण विरचित

सङ्गीतराज

ग्रन्थान्तर्गतं प्रथम

पाठ्यरत्नकोश

१. अनुक्रमणिकोल्लास-कतृप्रशंसा नाम प्रथम परीक्षण

॥ श्रीगणेशशारदाभ्यां* नमः ॥^१

उद्यद्भास्वच्छतप्रख्यं महो माहेश्वरं नुमः ।
यत्प्रकाशे प्रकाशन्ते भक्तराजीवराजयः ॥ १ ॥
यो गीतानुगतौघतत्त्वपरमो^२ वाद्यावनद्धानना^३-
नन्दा^४द्येकघनोक्तरूपशुषिरो नृत्यप्रधानोऽव्ययः ।
भास्वत्सर्वरसैकगम्यमहिमा विभ्राजते योगिभिः
सङ्गीताय शिवाय शुद्धमहसे तस्मै परस्मै नमः ॥ २ ॥
निर्मथ्यागमसागरं परिलसद्विज्ञानमथाद्रिणा
सङ्गीतामृतमुज्जहार जगतामत्यद्भुतानन्ददम् ।
स्फूर्जन्मोहमहाहिदष्टजनतातापापनुत्यै नम-
स्तस्मै श्रीभरताय दिव्यमुनये स्याच्चन्द्रचूडात्मने ॥ ३ ॥
यो वेदांश्चतुरोऽवगाह्य चतुरो वक्त्रैश्चतुर्भिश्चतु-
र्वर्गिण्यै चतुरस्रमुख्यरुचिरं वर्णैश्चतुर्भिर्युतम् ।
विज्ञानैकनिकेतनाय भरताचार्याय राजोचिता^५-
चाराहं चतुरङ्गनृत्यमदिशत्तस्मै नमो ब्रह्मणे ॥ ४ ॥

प्रतिस्थित पाठ— *गणेशशारदाभ्यां ।

१. P. श्रीगणेशाय नमः । श्रीवनचामुण्डायै नमः । श्रीदत्तात्रेयाय नमः । श्रीकामाक्ष्यै नमः । श्रीभरताचार्याय नमः । संगीताधिष्ठातृदेवताभ्यो नमः । स्वस्ति शारदायै नमः ।

B. श्रीगणेशाय नमः । दत्तात्रेयाय नमः ।

२. P. गीतानुगतौ (तो) घनत्वपरमो । ३. P. नद्धाननो । ४. P. नन्दा (न्या) द्येक-
ततोक्तरूपसुखि (वि) रो; B. *** शिखरो । ५. P. राजोचिता ।

श्रुत्यादिस्वविभूतिभिर्जगदिदं व्याप्यैव नित्यस्थिता^१
 दुःखो[१B]न्मूलनमूलहेतुरखिल^२स्वर्वासिवन्द्यप्रिया ।
 ब्रह्मानन्दरसातिशायिसुखदा ब्रह्मादिभिः संस्तुता
 विद्या काचन नूतना विजयते सङ्गीतरूपा शिवा ॥ ५ ॥
 अस्त्येकलिङ्गाप्तवरप्रसादः^३

श्रीवैजवापान्वयदुग्धसिन्धुः^४ ।

यो विभ्रदत्युज्ज्वलधामराज—

रत्नानि रत्नाकरतां विभर्ति ॥ ६ ॥

तत्रोदितो मन्दिरमन्दिराया—

श्चित्रं स वप्पो^५ द्विजराज आसीत् ।

तत्तत्^६क्षमाभूत्कमलाकरस्य

प्रकाशने भासुरवासरेशः ॥ ७ ॥

तस्मिस्ततः पल्लवितः प्रतापैः

प्रभूतशोभी^७ यशसां प्रतानैः ।

वनीयकप्रत्तधनैः^८ फलाढ्यो^९

हमीर^{१०} नामाऽजनि कल्पवृक्षः ॥ ८ ॥

अमुष्योर्वीभर्तुः* प्रतिभटचमूः सङ्गरमुखे

समुल्लासिप्रासप्रमुखधृततत्तत्प्रहरणा* ।

कराग्रप्रोद्भूता^{११} चिररुचिसकाशासिफलके—

ऽनुविम्बव्याजेन प्रविलयमगाद्भुतमहो ॥ ९ ॥

तन्नन्दनो निन्दितचन्दनेन्दुः^{१२}

कुन्दावदातैर्यशसां कदम्बैः ।

श्रीक्षेत्रसिंहः^{१३} प्रवलारि[२A]वर्ग—

स्वर्गार्गलाभेदनकृत्सिंहः ॥ १० ॥

प्रतिस्थित पाठ— ९. *अमुष्योर्वीभर्तुः । *प्रहरण ।

१. P. नित्यं स्थिता । २. P. खिलं (ल) । ३. P. श्रीवत्सदेवाप्तवरप्रसादो ।

४. P. ऽस्ति व्याघ्रचामीकरवंशसिन्धुः । ५.—५. P. श्रीतामराजो । ६. P. चित्रं ।

७. P. प्रभूतशोभी । ८. P. विनायक०; A. वनीयेक०; B. वनीयक० । ९. फलाढ्य

१०. P. ग्रामोद । ११. P. प्रोद्भु (द्भु)ता । १२. K. शारदेन्दुः । १३. P. श्रीरामनामा ।

स्वच्छन्दोद्धत^१ चण्डवेगपवनप्रख्यातिविख्यातिभृत्-
खङ्गाग्रप्रविघूर्णनाऽनवरतप्राज्यापितोद्धटनम्^२ ।
क्षत्राकृत्युद्धु*सङ्घमुज्ज्वलयितुं श्रीमेदपाटाम्बर^३-
व्यापिभ्लेच्छघनाभ्रसङ्घमनघः प्रभ्रंशयामास यः ॥ ११ ॥

^४लक्षस्तदीयस्तनयो वलक्ष-

पक्षक्षपा*^४जीवितकृतसदृक्षः ।

^५त्र्यक्षप्रसादाप्तविपक्षपक्ष-

च्छेदैकदक्षः^६ क्षणयुक्सपक्षः ॥ १२ ॥^७

निर्दूषणस्यापि सतोऽस्य नून-

मिदं जना वाच्यमुदाहरन्ति ।

प्रत्यर्थिकीर्त्तिप्रमदाहृतौ यन्-

मृधे मृधे*कर्म^८ जगत्प्रसिद्धम् ॥ १३ ॥

यः प्रत्यहं तुल्यसुवर्णराशि-

दानेन देवैश्चकितं व्यलोकि ।

कदाचिदाच्छिद्य नु नो निवास-

गिरिं द्विजेभ्यः ख [लु]* दास्यतीति ॥ १४ ॥

अमुं गयाया जगतीविमुक्ति-

*हेतोर्विमुक्तोर्यवनानुरोधात् ।

शशंसुरस्यान्वयिनः परेऽपि

जेष्यन्ति देवा यवनानिति^९ द्राक् ॥ १५ ॥

प्रतिस्थित पाठ— ११. *क्षत्राकृत्युद्धु । १२. *क्षिपा । १३. *मृधे । १४. *‘लु’
नहीं है । १५. *हेतो ।

१. P. कल्पातोद्धत । A. कल्पातोद्धत । २. A. प्रज्यापितो०; B. प्रज्यापितोद्धटनं;
K. प्रजापितोद्धाटनं । ३. P. श्रीमहाशैलाम्बर० । ४-५. P. श्रीपेडराजस्तनयस्तदीयः
शुक्लक्षपा० । ५. P. अक्ष० । ६. P. दाक्ष्यः (दक्षः) । ७. इस पद्य के आगे P.
और K. में निम्न पद्य है, जो प्रति में नहीं है ।

ततोऽर्वाभि पूर्वजराजगुप्ता*मुल्लासयन् द्राक्फलिनो* प्रतापैः ।

श्रीमहाङ्गराजः क्षितिपालपालः पद्मावतीप्राणपतिः समासीत् ॥ १३ ॥

८. P. मे सु० । ९. P. यवनानिति ।

*—*A. B. मुल्लासयघान्दीफलिनो ।

१ततो मोकलो लोकपालानुभावो^१

भुवो भारजातस्य वोढाऽऽविरासीत् ।

जगन्मङ्गलश्रीशसे[२B]वानुभावा-

ज्जगन्मङ्गलं यं जगुर्जन्मतोऽपि ॥ १६ ॥

दिग्दन्तावलदन्ति^२कान्तिहरणप्रावीण्य*वित्^३कीर्तिना

तत्तद्राजगुणैकदेशमिलनप्रेप्सेष्टसन्मूर्तिना ।

के वाऽन्ये सदृशा भवन्तु गुणिनानेन क्षमापालका

ग्रामीणीकृतराजकेन^४ कवयः किं साम्यतः^५श्राम्यथ ॥ १७ ॥^६

पूर्वराजगुणान् सर्वान् एकत्रस्थान् दिदृक्षुणा ।

निर्मितो विधिनाऽतोऽयं^७ सर्वराजगुणातिगः ॥ १८ ॥

कृतेऽमुना कृते सम्यक् कलिना* लुप्तकेलिना ।

न कालोऽस्य चिरं स्थातुमिति स्वर्गातिथिः कृतः ॥ १९ ॥

ततस्तं तं विनिर्जेतुकामः काम इवापरः ।

कुम्भकर्णोऽस्ति^८ तत्पुत्रो राजा साम्राज्यभाजनम् ॥ २० ॥

गज्जन्मदोत्सिक्तगजोर्मिमालि^९-

तौरुष्क^{१०}सैन्यार्णवमध्यसंस्थम् ।^{११}

श्रीमेदपाटावनिमुद्धरन्तं^{१२}

वाराहमाद्यं^{१३} यमिह स्तुवन्ति ॥ २१ ॥

अपूर्वा दूतिका काचित् खड्गावत्यस्य* भूपतेः ।

अनघान्^{१४}निशि या^{१५}चित्रं तत्परान् कुरुते परान् ॥ २२ ॥

प्रतिस्थित-पाठ— १७. *प्राविण्य । १७. *ग्रामीणि । १९. *केलिना । २२ *खड्गाव-
त्यस्य ।

I-I. P. ततस्तामराजोऽष्टदिक्पानुभावो । 2. P. दन्त । 3. B. प्राविण्य०

4. B. ग्रामीणी० । 5. B. शाम्यतः । 6. P. में पद्य १७ के बाद निम्न पद्य ओर है, जो प्रति में नहीं है ।

यस्मिन् शासति काश्यपीं नयपरे श्रीरामचन्द्रो नु किं
लोकोक्तिः परयोषिदीक्षणकृतभ्रातृत्वमेतोत्ययम् ।

किं सत्सत्यतया त्रिशङ्कुतनयः श्रीजामदग्न्यो नु किं
प्रत्यर्थि (प्र)नरेश्वरास्तकरणं शार्दूलविक्रीडितम् ॥ १९ ॥

7. P. तोयं(सोऽयं) । 8. P. कालसेनोऽस्ति । 9. P. गजोर्मिमाल० । 10. B. तौरुष्क ।

11. P. सैन्यार्णवमध्यमगनाम् । 12. P. श्रीब्रह्मज्ञोला० । 13. P. वाराहमाद्यं । 14. P.

अनघान् । A. अनमान हि भियया । 15 P. हि भिया ।

अपकुर्वन्नयं बिभ्रन्नपकर्त्ता¹ रिपुष्वपि [३A] ।

त्याजयन् पूर्ववनिताः संयोजयति तान् भिया ॥ २३ ॥

मत्सैन्यैर्लुण्ठमानेऽस्मिन्² मालवे³ मालवोऽपि किम् ।

⁴इति सारङ्गनगरं⁴ निःशेषं⁵ कृतवानमुम् ॥ २४ ॥

⁶मालवाधिपति*दन्तिवक्त्रतः तत्तदम्बुनिवहस्य⁶ निभेन ।

चित्रमेष भुवने निजकीर्त्तौबीजवापनविधिं विदधाति ॥ २५ ॥

⁷यः पुरा सुपर्वण*(?)मन्दीभूत⁷कोष्ठचहुतभुक्सुरसङ्घान् ।

प्रेष्ठनूतनयवनाहुतिदीव्यतन्मुखान्⁸ वितनुते* रणयज्ञे ॥ २६ ॥

यः सुरान्⁹ सुखयतीह गुग्गुलु*क्लृप्त¹⁰धूपनिवहेन धूपितान् ।

¹¹दह्यमानरिपुराजवेष्मग-गुर्जरीयघनसारचन्दनैः*¹¹ ॥ २७ ॥

चैतन्यं यदि संश्रयेत् सुरतरुः स्वर्गैः¹² पशुत्वं त्यजे-

च्चिन्ताश्मापि सुरत्त्वमेति फणिनामीशः सुरेज्यो* भवेत् ।

पुंस्त्वं वागधिदेवता यदि भजेदीशो¹³ विवादाऽतिग*-

श्चेत्तत्तद्गुणसाम्यतः¹⁴क्षितिपतिः कुम्भो* लभेतोपमाम्¹⁴ ॥ २८ ॥

स राजराजः करदीकृतान्यनरेश्वरः शासितदृष्टराजः ।

तनोति तुष्ट्यै¹⁵ शिवयोः शिवात्मा सङ्गीतकं दिक्पतिगीतकीर्त्तिः ॥ २९ ॥ [३B

द्रष्टव्यं¹⁶कृतकृत्यतामुपगते¹⁷ नेदं विधातुं तथा-

ऽऽधीत्याशेष¹⁸महागमान्वसुमतीं कृत्वा वशे चाखिलाम् ।

दानौघैः¹⁹ परितर्पयन् द्विजवरानर्चन् सुपर्वव्रजं

कामं याचककामदो वितनुते सङ्गीतमुर्वीश्वरः ॥ ३० ॥

प्रतिस्थित पाठ—२५. *मालवाधिपति । २६. *इस पंक्ति में दो लघु अक्षर कम हैं; 'सुपर्वण' शब्द का अर्थ स्पष्ट नहीं है । संभवतः 'पुराऽसुरपक्षर्वण' पाठ हो । *वितपुते । २७. *गुग्गुलु; *रिपुराजवेष्मगागुर्जरीयघनसारचन्दनैः । २८. *सुरेज्या । *विवादो । *कुम्भे ।

1. P. चित्रमुपकर्त्ता । 2. P. सैन्यैर्लुण्ठमानेऽस्मिन् । 3. P. गोजरे । 4-4. P. दहत्यस्तं पुरं । A.B. इत्यास्तंलपुरं । 5. P. निःशेषी । 6-6. P. गुर्जराधिपति-दन्तवक्त्रतः कृत(त्त)दन्तनिवहस्य । 7-7. P. यः पुराणतिलधर्वणमन्दीभूतः । 8. A. तन्मुखे । 9. B. सुखान् । 10. P. क्लृप्त (स्तिग्ध) । यहाँ कोष्ठगतपाठ K. समर्थित है । A. क्लृप्त । 11-11. P. दह्यमानरिपुराजवेष्मगा(न्)गुर्वमेयघनसारचन्दनैः । 12. B. स्वर्गैः । B. में यह पद्य दो पद्यों में विभक्त है । 13. B. भुजेदीशो । 14. P. तदुपमां श्रीकालसेनो भजेत् । 15. P. पुष्ट्यै । 16. P. दृ(द्र)ष्टव्यं । 17. P. कृतकृत्यतामुपगत(ते) । 18. A. धीत्याशेष । 19. B. दानौघैः ।

केचिदानैकनिष्ठाः ^१कतिचन रणभूलम्पटाः*^१ केऽपि दक्षाः^२
 केचित् कामैकतानाः वचन कतिपयेऽगण्यनैपुण्यपण्याः ।
^३*श्रीमान् कुम्भोऽत्र^३ तत्त^४नृपतिगुणगणार्णोधिरीशप्रसत्यै
 सङ्गीतं तत्त्वभाजां^५ जनिरिति तनुते विश्वविश्वोपकृत्यै ॥ ३१ ॥

दाक्ष्यं साक्षादिहास्ति व्यवहृतिरनुला राजकार्यविधायी
 नार्याश्चेष्टात्र चेष्टा नयविनयनयौ* सप्ततिद्वे^६ कलाश्च ।
 श्रीदार्यस्थैर्य^७धैर्याकरनिधिर^८खिलज्ञानविज्ञानविज्ञः^८
^९कुम्भः क्षमापालचूडामणिरिति तनुतेऽदभ्रसंदर्भमेतत्^९ ॥ ३२ ॥

कामं सन्ति परःशताः क्षितिभुजो भूताः परे भाविन-
 स्तैस्तैः स्वाचरणक्रमैः स्वसमयप्रोद्यत्*प्रभाभास्कराः ।
 जातः कोऽप्यनुलप्रभावविभव^{१०}प्राग्भारविश्वम्भरो
 जीयान्निजितपूर्वराजचरितः श्रीकुम्भकर्णो^{११} विभुः ॥ ३३ ॥

यः पूर्वं भरताय नाट्यनिगमं पद्मोद्भवप्रीतितः
 साङ्गं शम्भुरदीदृशत्^{१२}स स[४A]मयादुच्छन्न^{१३}कल्पोऽभवत् ।
 लोकानां हितकाम्यया स भगवान् श्रीकुम्भकर्णक्षमा-^{१४}
 धीशव्यासमुपेत्य^{१५} वीतविषयं तं वक्ति^{१६} भूयोपि सः^{१७} ॥ ३४ ॥

ग्रन्थात्^{१८} सम्यगधीत्य^{१९}बुद्धिविषयान्कृत्वाऽनुभूयार्थतः^{१९}
 कृत्वा दर्शनगोचरानभिनवैर्नृत्या*ऽभिनेयाश्रितैः^{२०} ।

प्रतिस्थित पाठ— ३१. *रणलंपटाः । *श्री श्रीमान्, 'श्री' अधिक है ।
 ३२. *नयदि , (न य) नहीं है । ३३. *स्वसमयोद्यत । ३४. *नृत्यो

1-1. P. कति च (वितरणे) लम्पटाः । A. तरणभुलंपटाः । B. तरणलंपटा ।
 B में 'ण' के बाद एक अक्षर का स्थान रिक्त है । 2. P. केचिदक्षाः ;
 A. केचिदक्षाः । 3-3. P. श्रीमान् कालाख्यसेनो । 4. P में 'तत् तत्' नहीं है । 5. P.
 तद्रसानां । 6. P. सप्ततिद्वे । 7. P. श्रीदार्यस्थै(र्यं) । 8. P. ...खिलविघ(?) ज्ञान-
 विज्ञानवैज्ञं । 9-9. P. श्रीमत्कालाख्यसेनो नृप इति तनुतेऽदभ्रसन्दर्भमेतत् । B. ० दर्भसंदर्भ ।
 10. P. विभवं (व) । 11. P. श्रीकालसेनो । 12. P. शम्भुरदीदृशत् । 13. P. समया-
 दुत्सन्न । 14. P. श्रीकालसेनक्षमा । 15. P. व्याजमुपेत्य । 16. P. वक्ति प्र (?) ।
 17. P. भूयो वशी । 18. P. ग्रन्थान् । 19-19. P. बुद्धिविषयं नोत्वाऽनुभूयार्थतः ।
 20. P. नानाभिनेयाश्रितैः ।

तान् शिष्यप्रतिशिष्यलक्षणपथं¹ नेतुं यथावस्थितान्*
श्रीकुम्भः पृथिवीश्वरः² प्रतनुते³ स्वोपज्ञसंदर्भतः ॥ ३५ ॥

यः पूर्वं चतुराननेन चतुरः [संस्मृत्य वेदांस्तत-
स्तत्त्रैवर्णिकताऽ] भिधानपरतां⁴ चावेक्ष्य सम्यक् पदैः⁵ ।
⁶श्रीकुम्भः सकलागमा [विधमथनः शास्ताऽ]* खिलक्षमाभृतां⁶
⁷भर्ता[वक्ति स]⁷सार्ववर्णिकमिमं वेदं त्रिदामग्रणीः ॥ ३६ ॥

यः श्रुत्वा⁸ भरतं चतुर्भि*रखिलैर्भाष्यैश्च[रत्नाकरं]
सोपायं बहुशोऽवलोक्य⁹ निखिलान्नाट्यागमान् वीक्ष्य च ।
[गौरीनन्दि]¹⁰ मते मतङ्गकथिते सङ्गीतशार्दूलके¹⁰
दृष्ट्वा¹¹ दन्तिलदुर्गशक्तिभणिते ता¹¹ नारदोक्तीरपि ॥ ३७ ॥

[वायुस्वा]तिमहेन्द्रकश्यप[मरुत्सून्व]*जुनाद्यैः कृतान्
रम्भातुम्बुरु¹² कम्बलाश्वतररक्षोराजसंदर्शितान्¹³ ।
श्रीसोमेश्वरभोजराचरचितान् ग्रंथान् विलोक्य त्वमुं
तत्सारेण समुद्धू[४B]तेन¹⁴ कुरुते¹⁵ कुम्भो नृपग्रामणीः¹⁵ ॥ ३८ ॥

सङ्गीतरत्नानि गवेषितुं वो
यद्यस्ति काङ्क्षा सुधियस्तदानीम् ।
तेषां¹⁶ प्रदाने नितरां¹⁶ प्रवीणः
सङ्गीतराजः क्रियतां सुसेव्यः ॥ ३९ ॥

प्रतिस्थित पाठ— ३५. *यथा वक्ति तान् । ३६. *प्रति में यहां 'स' अक्षर मात्र है श्रीर इससे पूर्व स्थान रिक्त है । ३७. *भरतश्चतुर्भिः । ३८. *प्रति में 'मरुत्' के स्थान पर 'गुरु' लिखा है; आगे दो वर्णों का स्थान रिक्त है; यहां P. के अनुसार पाठ दिया गया है ।

1. P. शिष्य(स्त)णपथं । 2. P. श्रीमत्कालुजिभूपतिः । 3. P. प्रयतते ।
4. P. विधानपरतां । 5. P. स्थितः, A. स्मृतः । 6-6. P. श्रीमत्कालुजिभूपतिः शिवपरः
शास्ताखिलक्षमाभृतां । 7-7. P. सं (बध्नाति हि) । A. 'संद' के बाद दो वर्णों का
स्थान रिक्त है, फिर 'तकि सार्ववर्णिकमिमं' पाठ है । 8. A. श्रुत्वा । 9. A. विलोक्य ।
10-10. P. मतङ्गशिवसङ्गीते सशार्दूलके । 11-11. P. दन्तिलदुर्गशक्तिभणितेस्ता ।
12. P. तुम्बुर(च) । 13. P. सन्दर्भितान् । 14. P. समुचितेन । 15-15. P. श्री-
कालसेनो नृपः । 16-16. P. प्रदानेऽनितरं ।

यान्यज्ञानमदान्धराजसदने^१ शास्त्रीघकोशान्तरे

^२गुप्तान्यक्षिपथं न यान्ति^२ सुधियां^३ सङ्गीतरत्नान्यहो !

तेषां^४ चिन्तितमात्रमर्थमथ^४ चेदिच्छास्ति तत् सेव्यतां

^५श्रीमत्कुम्भनरेश्वरेण रचितः^५ सङ्गीतराजोऽन्वहम् ॥ ४० ॥^६

भरतमतमतीवदुर्गमं यन्* -

मतिविमतेरवगाहितुं प्रवृत्तः ।

तदखिलमपि मे महानुभावा-

स्खलितमपि क्षमयोररीकुरुध्वम्^७ ॥ ४१ ॥

^८यस्मात् स्थावरजङ्गमात्मकमिदं धृत्वानुरागादिदं^८

तत्सापेक्षमतोऽतिमात्रगहनं दुर्जयमस्मादृशैः ।

किन्तु स्वानुभवाय बालिशतया संदर्भितं यन्मया

तत् सर्वत्र समानदृष्टय इदं संशोधयध्वं वृधाः^९ ॥ ४२ ॥

दुस्तरं भारताम्भोधि^{१०} तरीतुं तरिरेकिका ।

^{११}जडान् प्रवचनान् कर्तुं क्षमेयं मत्कृतिः सताम्^{११} ॥ ४३ ॥

न प्रार्थयेहं सुधियो युक्तायुक्तं^{१२} [कृतिं प्रति

[स्व]तस्त उपकुर्वन्तु यतश्चन्दनवृत्तयः^{१३} ॥ ४४ ॥

अथवा सर्वभावेन ^{१४}जाग्रत्सहृदयान् यतः ।^{१४}

ते स्वभावे [५A]न कुर्वन्ति[श्रयन्तं स]ममात्मना ॥ ४५ ॥

प्रतिस्थित पाठ— ४१ *यान् ।

1. A. 'या' के बाद कुछ लिख कर काट दिया है। दो खड़ी पाई के बाद 'न्य' लिख कर पंक्ति समाप्त है। दूसरी पंक्ति के आरम्भ के अक्षर त्रुटित हैं। फिर 'आ' अन्त में है और उसके बाद 'न' है। 'यान्यज्ञानमदान्ध' [या न्य...आ न]। B. यान्य...मदान्ध। K. यान्यत्यन्तमदान्धराजसदने। 2-2. P. गुप्तान्याप्तिपथां (थं) न ति (यान्ति)। 3. P. सुधियः। 4-4. P. चिन्तितमात्रमाप्तुमथ। 5-5. P. श्रीमत्कालुजि-भूभुजा विरचितः B. श्रीमत्कालुजिभूभुजा...चेतः। 6. B. यह दो पद्यों में विभक्त है। 7. P. क्षमयोररीकुरुध्वम्। B. क्षमयोररी कुरुध्वम्। 8-8. P. यस्मात् स्थावरजङ्ग-मात्मजगती वृत्तानुकारादिदम्। B. यस्मान्मया स्थावर०। 9. P. संशोधयन्तूत्तमाः। 10. P. भारताम्भोधि। 11-11. P. जडान् प्रवचनं (नान्) कर्तुं यद्रामानुकृतिः सताम्। 12. P. सुधियोऽयुक्तयुक्तः। 13. P. उपकुर्वन्ति यत्त(त)श्चन्दनवृत्तयः। 14-14. P. अथ सहृदयाम्य(न्य) तः।

ननु सति गणनानोपकारं[.....]*शास्त्रं
 किमिह तव न [.....]* से ।
 इति खलु नमिते [.....]*त्रातिरुद्धै-
 र्वदत निमनु स्यात् कौस्तुभ[.....]* ॥ ४५ ॥
 [विचार्यमाणमत्रैव तत्त्वं ग्रन्थान्तरे न तत्^१ ।
 मथ्यमाने हि दुग्धाध्वावमृतं न मरुस्थले]* ॥ ४६ ॥
 [यत्किञ्चिद्भूरतादिभिर्निजनिजे ग्रन्थेऽस्ति सन्दर्भितं,
 यच्चान्यद्विवृतं विशेषविदुषां वृन्दैः स्ववृत्तिष्वपि ।
 यन्न्यस्तं क्वचिदेव किञ्चिदपि चातज्ज्ञैः स्वमत्यादृतं
 सर्वं चर्वितचर्वणेन रहितं तद्वस्त्वहा]*लोक्यताम् ॥ ४७ ॥
 क्वचिल्लक्ष्म*परीक्षार्थमुक्त[स्यातिशयाय वा ।
 सम्बन्धस्मारणार्थं वा]*पुनरुक्तिर्न दुष्यति ॥ ४८ ॥

^२इति श्रीराजाधिराजश्रीकुम्भकर्णविरचिते सङ्गीतराजे पाठ्यरत्नकोशेऽनुक्रमणिकोत्प्लासे कर्तृ प्रशंसानाम प्रथमं परीक्षणम् ॥ छ ॥^२

प्रतिस्थित पाठ— ४५. *कोष्ठान्तर्गत स्थान सर्वत्र रिक्त है । P. में यह पद्य इस प्रकार है—

ननु सति गणनातोऽगोचरे नाट्यशास्त्रे
 किमिह तव नवोद्यत्तद्विधानप्रयासे ।
 इति खलु न नियोज्यं तत्र तत्त्वानित्यक्ते-
 र्वदति खनिमनुष्णात् (न) कौस्तुभः किं मणीन्द्रः ॥ ४८ ॥

४६. *पूरे पद्य के वर्णों के लिए पांच पंक्तियाँ रिक्त हैं । ४७. *पूरे पद्य के वर्णों का कोष्ठकान्तर्गत स्थान रिक्त है, केवल अन्तिम तीन वर्ण 'लोक्यताम्' लिखे हैं । ४८. *लक्ष्मी । *कोष्ठकान्तर्गत वर्णों का स्थान रिक्त है ।

1. A. B. K. ग्रन्थान्तरेण तत् । 2. इति श्रीसरस्वतीरससमुद्भूतकैरवोद्याननायकेन अभिनवभरताचार्येण गुर्जराम्भोधिनाथमन्थमहीधरेण त्रिसंध्याक्षेत्रसमुद्रसंभवरोहिणोरमणेन श्रीराजमत्समातङ्गपञ्चाननेन प्ररुढपत्रयवनदवदहनदावानलेन प्रत्ययिपृथ्वीपतितिमिरतति-निराकरणप्रौढप्रतापमार्तण्डेन वैरविनितावैधव्यदीक्षादानदक्षोदण्डकोदण्डदण्डमण्डिताखण्डभुज-दण्डेन भूमण्डलाखण्डलेन श्रीब्रह्मादिविभुना^१ अघ्युष्टतमनरेश्वरेण गजनरतुरङ्गाधीशराज-त्रितयतोडरमत्लेन वेदभागस्थापनचतुराननेन याचककल्पनाकल्पद्रुमेण वसुन्धरोद्धरणादिवराहेण परमभागवतेन जगदीश्वरीचरणकिङ्करेण भवानीपतिप्रसादाप्तवरप्रसादेन^२ राजगुर्वादि-वदावलीविराजमानेन राजाधिराजश्रीकालसेनेन विरचिते सङ्गीतराजे पाठ्यरत्नकोशे^३ अनुक्रमणिकोत्प्लासे कर्तृ प्रशंसानाम प्रथमं परीक्षणं समाप्ति समगात् ॥

॥ इति विततमतीनामभिमतसिद्धिरस्तु ॥

१. ब्रह्मादिविभुना । २. B. प्रसादाप्ताप्रसादिवरप्रसादेन । ३. B. रत्नाकरे ।

आरम्भसमर्थन नाम द्वितीय परीक्षण

आरम्भणीयं किल^१ शास्त्रमेतन्

माङ्गल्यरूपं*जगतोऽखिलस्य ।

आनन्ददं पुष्टि^२[५B]करं परं च

सुरासुराणां भुवि भूपती [नाम्] ॥ १ ॥*

आरम्भणीयं^३ न हु*^४ धर्मशास्त्र-

विरोधतो नाटकशास्त्रमेतत् ।

प्रयोजनाभावतया* प्रवृत्तिः

प्रेक्षावतामत्र न^५ जाघटीति ॥ २ ॥

[न शास्त्रतामुष्य तु शङ्कनीय

विना प्रवृत्तीतरतापदेशात्^६ ।

महाजनानाम [परिग्रहाच्च]

मूल [प्रमाणप्रविहाण]तश्च* ॥ ३ ॥

नो धर्मय विधायकोक्तिविरहान्नार्थयि^७तत्कुत्सना*

[नो कामाय चिरादनन्य] मनसोर्यूनोः स पुंभिः* स्मृतः ।

ज्ञानादेव [तु साव] धारणवचो [गुम्फैरिति ज्ञानतो]

सान्यस्मादिह^८ मुक्तिरित्यनुचितं सं[गीतसंकीर्तनम्]* ॥ ४ ॥

[ऊचुः प्राग्विद एकजाति] विषयं धर्मं त्वमुं नो ततः

प्रायोऽयं विषयो द्विजा*[ति जनु]षां धर्मोऽस्तु[गानादिकः] ।

प्रतिस्थित पाठ— १.* प्रति में प्रथम परीक्षण से आगे की पद्य-संख्या चालू रखी है परन्तु यह क्रम आगे के उल्लासों में नहीं चला है। अतः यहाँ प्रत्येक परीक्षण में पद्य-संख्या १ से लगाई गई है। *मंगल्यरूपं। २.*तदु। *प्रीत्याजनाभावतया ३.*'मूलप्रधा' और 'तश्च' के बीच का स्थान रिक्त है। ४.*'विरहान्नार्थयितः' के बाव दो वर्णों का स्थान छोड़ कर 'त्सनातनोक्षता'। *पद्य में कोष्ठगत वर्णों का स्थान सर्वत्र रिक्त है। *पुंभिः। *'सङ्गीत' के स्थान पर 'संमात' है, आगे स्थान रिक्त है। ५.*निजा।

१. P. B. ननु। २. P. तुष्टि। ३. P. B. आरम्भणीयं। ४. P. ननु। ५. B. 'न' नहीं है। ६. P. प्रवृत्ती(ति)भरतोपदेशात्। ७. P. विरहान्नार्थयि। ८. P. नान्यस्मादिह।

[गाने प्र]त्युत तन्निषेधवचनान्युक्तानि मन्वादिभिः

^१तत्सर्वीण्यविचारचारुमतिभिस्तत् स्वास्थ्यमालम्ब्यताम्^१ ॥ ५ ॥

किं चात्र श्रवणं^२ प्रमाणपदवीमाटीकते ब्रूत तत्^३

तन्मूलश्रुतिवाधितं क्वचन* किं निर्मूलमुन्मीलति ।^४

इत्या[६A]द्युक्तनयेन चातिनिपुणं संरूप्यमाणं* त्विदं

शास्त्रं नैव विचारचारुतरतामारोहतीह स्फुटम्* ॥ ६ ॥

ब्रूमोऽथ प्रतिपक्षपक्षविलसत्^५ तत्तत्तदीयोल्लसद्

वाचो युक्तिपिशाचिकाभ्रमिभरप्रोद्धूनन*ध्वंसकृत् ।

तन्त्रं तु प्रसरीसरीति सरणिः सत्पक्षकक्षागिरा-

मङ्गीकारिघुरीणकुम्भवसुधा^६वागीशवाक्योत्करः ॥ ७ ॥

नारम्भणीयं यदवोचदेतत् कश्चिद्विपश्चिन्नं विचारचारु ।

तदत्र चित्रं तदहो यदस्य ^७जगत्प्रसिद्धोऽप्यपलापलापः^७ ॥ ८ ॥

^८यद्धर्मशास्त्राच्च*विरुद्धमेत^८-दुक्तं तदज्ञानविजृम्भितं^९ ते ।

निदानता धर्मतरोरमुष्य मन्वादिभिर्यद् गदिताऽभियुक्तिः^{१०} ॥ ९ ॥

उपवीणयता मयोदितं*^{११} स च योगिप्रवरोऽभ्यभाषत ।

अमृतं भवितेति^{१२} तद्वचः कथमाविःकुरुते न मानताम्* ॥ १० ॥

निःप्रयोजनता योक्ताभियुक्तैरस्य सा क्रुध^{१३} ।

सुखाप्तेदुःख^{१४}हानेश्च मुख्यत्वे मतिर्नो* वृथा^{१५} ॥ ११ ॥

प्रतिस्थित पाठ— ६. *क्वचन । *संरूप्यमाणं । *स्फुटं । ७. *प्रोद्धूनन ।
८. *यद्धर्मशास्त्रादविरुद्धं । १०. *उपवीणयता मयोदितं । *मानता ।
११. *मति नो ।

1-1. P. °स्तत्प्रामाण्यविचारचारुमतिभिर्मध्यस्थ्यमालम्ब्यताम् । B. माध्यस्थमाल-
म्ब्यताम् । 2. P. स्मरणं । 3. P. ब्रूत (ब्रूत चेत्) ; P. का पाठ K. सम्मत है । 4. P. निर्मू-
(मू) लमुन्मीलति । 5. P. विसरत् । 6. P. कालुजिधरा० ; B. कालुजधरा । 7-7 P.
जगत्प्रसिद्धोऽप्यपलापलापः । 8. P. यद्धर्मशास्त्रेण विरुद्धमेत० । 9. A. B. विजृम्भनं ।
10. P. गदिताभियुक्तैः । P. के अनुसार A. B. में ८ और ९ पद्य एक ही में लिखे हैं ।
11. P. उपवीणयतो(ता) मखद्विषं । 12. P. अमृताभरणस्य । A. B. अमृतां
(B. अमृताभरण) ; K. अमृताभरणं सुज्ञं तद्वचः । 13. P. सा क्रुधम् । 14. A. दुख ।
15 P. सति नो वृथा ।

ब्रह्मद्वयानन्द^१रसातिरेक-सहोदरास्यन्द^२सुखानुभूतेः ।

परात्मतुष्टिः परमास्ति काचित् सा चेत्स्वयं नो मनु[६B]वे^३ मनीषिन्

॥ १२ ॥

राजैवात्रोपदेश्यो* रघुपतिकुणपाधीशवृत्तोकृत्य^४नुक्ता-

चारप्राप्ति^५प्रकर्षेतरफलविभवादत्र* हेयाप्ततत्त्वः^५ ।

^६अर्थो धर्मोऽनुषङ्गादतनुरपि* गतो रङ्गकोत्तीर्णनर्त्त-^६

^७क्यन्वेषात्तत् प्रवृत्त्यै* न हि घटति^८ कथं शास्त्रमेतन्निवृत्त्यै ॥ १३ ॥

^९आह च भगवान् याज्ञवल्क्यः—

हंहो विप्रा गुह्यमेतच्छृणुध्वं

तत्त्वं द्रष्टुं वोऽस्ति यद्यत्र वाञ्छा ।

*नानारूपैर्भावितां भावलेशै

रङ्गोत्तीर्णां नर्त्तकीं कामयध्वम् ॥ १४ ॥ इति^९

तस्मादेतदुपासनास्य^{१०}नियता तच्छासनाशंसनाद्^{११}

ब्रह्माद्याप्तपरिग्रहाच्च ननु^{१२}भो नामूलमाकाङ्क्षति ।^{१३}

वेदत्वादिह निर्मितेनिगमता* धातुः प्रमाणीकृता

तत्सारेण तु सार्ववर्णिकममुं* निर्मितसतः* संभ्रमम्^{१४} ॥ १५ ॥

किञ्चोपवेद^{१५} एवायं साम्नः सामैव वा पुनः ।

सामाख्या गीतिषु प्रोक्तेऽन्यतो^{१६}ऽस्माच्च प्रमाणता ॥ १६ ॥

^{१७}वेदेनाप्यात्ममूलत्वादिह मोहाद्यपेक्षितम् ।^{१७}

^{१८}स्वरजातमुदात्तादि यदायत्तं^{१८} यतः स्मृतम् ॥ १७ ॥

प्रतिस्थित पाठ— १३. *देशो । *दय । *धर्मोऽनुषङ्गादतनुरपि । ० *क्यन्वेषात्तत् प्रवृत्त्यै ।
१४. * ० नाना । १५. *निमित्ते निगमना । *सार्ववर्णिकममुं ।
*निमित्तसता ।

१. P. ब्रह्माद्वयानन्द । २. P. सहोदरास्वाद । ३. B. मानुषे । ४-४. P. ० नुक्त्याचार-
प्राप्तः । ५. P. ० देयहेयाप्ततत्त्वः । ६-६. P. अर्थो धर्मोऽनुषङ्गात्त(त्त)वनुरपि(भि)मतो
रङ्गकोत्तीर्णनर्त्तः । ७-७. B. ० क्यन्वेषात्तत्प्रवृत्त्यै । ८. P. भवति । ९-९. यह अंश B.O.
के अतिरिक्त अन्य किसी प्रति में नहीं है । १०. P. तस्मादेव तु शास्त्रतास्य । ११. A.
तच्छासनाशंसना । १२. P. न तु । १३. P. नो मूलमाकाङ्क्षति । १४. P. पञ्चमम् ।
१५. P. किं रूपवेद; K. वेदरूप । १६. P. प्रोक्तेत्यतो । १७-१७. P. वेदेनाप्यात्ममूल-
त्वादिदमेव ह्यपेक्षितम् । १८-१८. P. स्वरजातमुदात्ताद्यस्य(स्मि)सायत्तं ।

तथा हि नादधर्मोऽयमुदात्तादिः स्मृतः स च ।
नादः[७A]प्राणान्न^१संयोगाज्जातः श्रुत्यादि^२भेदभाक्^३ ॥ १८ ॥

श्रुतिभ्यः^४ स्युः स्वराः षड्जर्षभगान्धारमध्यमाः ।
पञ्चमो धैवतश्चाथ निषाद इति तेषु च ॥ १९ ॥

उदात्ताः समपाः प्रोक्ताः स्वरिती च रिधौ स्वरो ।
अनुदात्तो तत^५स्तस्माज्जगतोऽप्यस्य हेतुता^६ ॥ २० ॥

अङ्गत्वेनाथवाऽस्यास्तु^७ प्रामाण्यं तत्त्वमृत्विजाम्* ।
चार्यापक्रान्तया^८ होमविधानात् षट्केन*^९ च ॥ २१ ॥

मानान्तरमधिगतेर्गयतीति^{१०} विधिः स्फुटः ।
श्रीद्गात्रस्य विधानाच्च त्रैकाल्ये नाट्यदर्शनात् ॥ २२ ॥

अश्वमेधकृती गानविधानमपि दृश्यते ।
ब्राह्मणस्य दिवारात्री राजन्यस्य च शासनात् ॥ २३ ॥^{११}

नरेशस्यानुगामित्वं^{१२} यन्निषेधस्य तत्र हि ।
नृदेवो न निषिध्येत^{१३} नृमात्रस्य निषेधनात् ॥ २४ ॥

शाम्येद्यथाहिदण्टस्य विषेण विषमुल्वणम् ।
तथाऽस्मिन् विषया^{१४}ऽकाङ्क्षा विषयासक्तचेतसाम्^{१५} ॥ २५ ॥

जीमूतवाहनदधीचिमुखाधिपानां
नाट्ये विलोक्य चरितं स्वभिनीयमानम् ।
प्राणैर[पि प्रयतते न] हितं परस्य^{१६}
कर्तुं मनः खलु नरस्य लघीयसोऽपि [७B]* ॥ २६ ॥

प्रतिस्थित पाठ— २१. *मृत्विजां । *षट्केन । २६. *''स्य लघीयसोऽपि ॥७३॥'', यह अंश
पृ. ८ A में भी दोहराया गया है ।

१ P. प्राणानि । २. A. श्रुत्यादि । ३. B. भेदभाक् । ४. B. श्रुतिभ्यः । ५. P.
गनी । ६. B. हेतुतां । ७. P. स्यात् (तत्) ; A. का पाठ प्रति के समान । ८. P.
चार्याध्य(र)क्रान्तया । ९. P. षट्केन ; K. कठकेन । १०. P. गतेगा(र्ग)यतीति ।
११. B. में २२-२३ पद्य एक में ही दिए गए हैं । १२. P. नाराजस्यनुगामित्वं । १३. P.
निषिध्येत । १४. B. तथास्मिन्निविषया । १५. P. चेतसः । १६. K. प्रयतते(ऽभि)हितं
परस्व ।

न नृत्येदिति यन्नृत्यनिषेधः कामवर्त्तिनः^१ ।

तद्ब्रह्मचारिविषये वचनं पर्यवस्यति ॥ २७ ॥

द्विजातिविषयो गाननिषेधो यस्तु^२ कुत्रचित् ।

तद्विदां स्यादपात्रत्वं^३ तत्त^४द्विद्योपजीविनाम् ॥ २८ ॥

अस्येतिहासवदयं समयः प्रदिष्टो-

अध्यायरूप ऋषिणा निगमानुरोधात्* ।

^५आसारितादिवरगीतकसंप्रयोगात्^६

धर्माद्यवाप्तिरुदितेह परा मुनीन्द्रैः ॥ २९ ॥

प्रचुराणि^६ प्रमाणानि यथायथमिहार्थतः ।

अष्टावपि विलोक्यानि पुराण इव सूरिभिः ॥ ३० ॥

अप्रस्तुतत्वात्तल्लक्ष्म न वयं व्याहरामहे ।

प्राकट्यमुपयास्यन्ति प्रयोगादेव तानि यत् ॥ ३१ ॥

^७इति श्रीराजाधिराजमहीमहेन्द्रश्रीकुम्भकर्णविरचिते पाठचरत्नकोशेऽनुक्रमणिकोत्तासे
आरम्भसमर्थनं नाम द्वितीयं परीक्षणम् ॥^७

प्रतिस्थित पाठ—२९. *निगमोऽनुरोधात् ।

१. P. कामवर्गंतः । २. P. यत्र । ३. P. यदपात्रत्वं । ४. B. में 'तत्' नहीं है ।
५-५. P. आसारिता० । ६. P. प्रत्यक्षादि । ७-७. P. इति श्रीराजाधिराजमहेन्द्र-
श्रीकालसेनविरचिते सङ्गीतराजे षोडशसाहस्रधां सङ्गीतमीमांसायां पाठचरत्नकोशे अनुक्रमणि-
कोत्तासे आरम्भसमर्थनं द्वितीयं परीक्षणम् ।

सङ्गीतस्तुति नाम तृतीय परीक्षण

सिद्धप्रमाणभावस्य सङ्गीतस्य निरूप्यते ।

स्वरूपस्य विचारोऽथ कुम्भकर्णेन¹ भूभुजा ॥ १ ॥*

ऐक्यं* जीवपरात्मनोदिशति यद्* बालेश्वरी* सङ्गतं²
तुल्यं लम्भयद्भुतं³ विगलिता*शेषेन्द्रियार्थग्रहो ।
मा[=A]यान्तःपतितं मदादविरमं* सम्मोहयेन्मायिनं
⁵लोकातीतचमत्कृतिश्रुतिगतं⁵ गीतं परं तत् स्तुमः ॥ २ ॥

जीवातुर्गदिनां⁶ प्रियं विरहिणां⁶ ध्येयं परं योगिनां
दीनानामतिदुःखिनामपि नृणां विश्रान्तिभूमिः परा ।
निःस्वानां⁷ परमो निधिर्नवनवो नामोत्करो भोगिनां⁷*
गीतं किञ्चिदमेयरूपमहिमप्राग्भारमुज्जृम्भते ॥ ३ ॥

गीतमेव वशीकारकार्मणं वशिनां नृणाम्⁸ ।
त्यक्तान्यत्कार्यसम्भारा⁹ मुनयो यदुपासते ॥ ४ ॥

स्वर्गतं पुनरानेतुं शक्तिर्यस्य जगत्त्रये ।
अगोचरः* कविगिरां* तद्गीतं केन वर्ण्यते ॥ ५ ॥

¹⁰इति श्रीराजाधिराजमहीमहेन्द्रविरचिते सङ्गीतराजे पाठचरत्नकोशेऽनुक्रमणिकोत्प्लासे
सङ्गीतस्तुतिर्नाम तृतीयं परीक्षणम् ।¹⁰

प्रतिस्थित गाठ— १. *प्रति में संख्या ७६ से चलती है । २. *एको । *यो । *बालेश्वरी ।
*विगलितः । ३. * भवनयोर्नामोत्करो । *भागिनां । ५. *अगोचरः ।
*कति गिरां ।

1. P. कालसेनेन । 2. P. संभव । 3. P. लम्भय(व)द्भुतं; A. B. लम्भयद्भुतं ।
A. B. शेषेन्द्रिया । 4. P. म(य)दत्यविरतं । 5-5. P. लोकातीतचमत्कृतं श्रुतिगतं ।
A. में 'चमत्कृ' के पश्चात् एक अक्षर का स्थान रिक्त फिर 'तिश्रुतिगतं' है । 6-6. P. प्रिया-
विरहिणां । 7-7. P. परशेषविनवनवो भोगोत्करो भोगिनां । 8. P. वशिनामपि ।
9. P. त्यक्तान्यत्कार्यसम्भारा । 10-10. P. में 'महीमहेन्द्र' के बाद 'कालसेन', शेष यथावत् ।

अनुक्रमणिका नाम चतुर्थ परीक्षण

यस्तु निर्वचनं^१ कर्तुं मवतीर्णोऽस्ति^२ भूतलम्^३ ।
 तेन श्रीकुम्भकर्णेन^४ क्रियते गीतनिर्णयः ॥ १ ॥ *
 सम्यग्गीतं तु सङ्गीतं गीतादित्रितयं नु^५ वा ।
 समष्टिव्यष्टिभावेन शब्देनानेन गीयते ॥ २ ॥
 त्रिविक्रम क्रमासक्तचेतसा कुम्भभूभुजा^६ [८B]
 उपक्रमक्रमं^७ तस्य विधातुं संविधीयते ॥ ३ ॥
 *प्राज्यं राज्यतनुः]^८ परेति परमाह्ववेदतः सामतो
 गीतं गीतमनोहरात् कमलभूरादाय वै सृष्टवान् ।
 नेपथ्याभिनयौ^९ यजुर्भिरुदितो^{१०} ऽथाथर्वणस्तान्^{१०} रसान्
 गम्भीर^{११} स्थितपाठ्यगीतविवरे वाद्यं पुनस्तद्व्यात् ॥ ४ ॥
 पाठ्यं वाक्यात्मकं वाक्यं सर्वाभिनयमूर्द्धनि ।
 भरतेनाभिषिक्तं तद्वाचि *य^{१२} [त्वं विधि] त्सताम्^{१३} ॥ ५ ॥
 *प्रबोधकाद्भूतं कालं^{१४} विशेषादस्य हेतुतः^{१५} ।
 आदावतो नरेन्द्रेण सर्वस्यैव^{१६} विविच्यते ॥ ६ ॥
 सङ्गीतराजे तत्र स्यू* रत्नकोशाः* क्रमादमी^{१७} ।
 *पाठ्यगीतवाद्यनृत्यसरसा*स्तत्त्वतः^{१८} क्रमात् ॥ ७ ॥
 प्रतिरत्नकोशमुक्ता उल्लासा वेद*सम्मिताः^{१९} ।
 परीक्षणानि चत्वारि प्रत्येकं* तेषु च क्रमात् ॥ ८ ॥

प्रतिस्थित पाठ—१. *केवल इसी पद्य पर सं. १ दी गई है आगे ८४ से चालू है। ३. *त्रिविक्रम ।
 ५. *तद्वादि । ७. *स्यू । *रत्नकोश । *वाद्यादिपरसास्तत्त्वतः ।
 ८. *उल्लासावेद्य । *प्रयोगां ।

१. P. निर्वचनं । २. P. ० तीर्णोऽस्तु (स्ति) । ३. P. भूतले । ४. P. श्रीकालसेनेन ।
 ५. P. तु । ६-६. P. त्रिविक्रमक्रमासक्तचेतसा तामराजिना । ७. P. उपक्रमः क्रमं ।
 ८-८. P. पाठ्यं नाट्यतनुः । ९. P. यजुर्भिरुदितो । १०. P. ०थर्वणस्तान् । ११. P. संगीत ।
 १२. A. B. यत्नं । १३. P. विधित्सता । १४-१४. P. प्रबोधस्य प्रबन्धानां । १५. P.
 हेतुता । १६. P. सर्वस्यैव । १७. P. रत्नकोशाः क्रमादमी । १८-१८. P. पाठ्य-
 गीतवाद्यनृत्यसरसास्तत्र च । १९. B. वेदसम्मिताः ।

अनुक्रमणिका वाद्य^१स्वरूपं पदवाक्ययोः ।
छन्दांसि भूषणानीह पाठ्योल्लासाः स्फुटा^२ अमी ॥ ६ ॥
स्वरोत्पत्तिस्तथा रागाः प्रकीर्णकमथापि^३ च ।
प्रबन्धाख्यश्च ते गीतरत्नकोशे द्वितीयके ॥ १० ॥
ततं च शुषिरं^४ चाथ घनं चैवावनदकम् ।
उल्लासाः क्रमशो^५ वाद्य [६A] रत्नकोशे प्रकीर्त्तिताः ॥ ११ ॥
अङ्गसंज्ञस्तथा* चारीसंज्ञकः करणाभिधः ।
प्रकीर्णकाभिधो नृत्यरत्नकोशे कथानकाः^६ ॥ १२ ॥
^७रसलक्षणभावादिरनुभाषाभिधं तथा ।
ततः संचारिभावस्य^८ रत्नकोशे रसाभिधे ॥ १३ ॥
अनुक्रमणिकोल्लासे कर्तुः^९ शासनमादितः ।
आरम्भसार्थता^{१०} तेषामीश्वरस्य स्तुतिस्ततः^{१०} ॥ १४ ॥
अनुक्रमणिका चेति चतुर्थं परिकीर्त्तितम् ।
पदलक्षणमेतस्मिन् लास्यलक्षणमेव^{११} च ॥ १५ ॥
संज्ञा च परिभाषा चेत्युल्लास^{१२} पदनामनि ।
अनुष्टुप्शासनं [वृत्ताययोः^{१३} शासनमेव च] ।
प्रस्तारपरिपाटी च छन्द उल्लास ईरिताः ॥ १६ ॥
उद्देशो लक्षणानीह^{१४} ततोऽलङ्कृतिरेव च^{१४} ।
गुणदोषाश्च तत्त्वेनोल्लासेऽलङ्कारसंज्ञके ॥ १७ ॥
^{१५}स्थानं श्रुतिपदग्राममूर्च्छनातानरासकाः^{१५}
साधारणं तथा वर्णाः सालङ्काराश्च जातयः ॥ १८ ॥

प्रतिस्थित पाठ— ११ *शुषिरं । १२ *अंगसंज्ञस्तथा । १४ *कर्तुं । १६ *‘शासनं’
के बाद स्थान रिक्त, फिर ‘थयोः’; पुनः स्थान रिक्त के बाद ‘रो’ तथा
फिर स्थान रिक्त है । पद स्पष्ट नहीं होता, अतः P का पाठ दिया है ।

1. P. चाथ । 2. P. स्मृता । 3. B. प्रकीर्णमथापि । 4. P. सुषि(षि)रं ।
5. P. क्रमतो । 6. P. क्रमान्मताः । 7-7 P. रसलक्षमविभावादिरनुभाषाभिधस्तथा ।
8. P. ०संज्ञश्च । 9. P. कर्तुं । 10-10. P. चेति संगीतस्य स्तुतिस्ततः । वाक्य-II. P.
लक्षणमेव । 12. P. चेत्युल्लासे । 13. B. वृत्ताययोः । 14-14. P. ततोऽलङ्कृतयः पुनः ।
15-15. P. स्थानश्रुतिस्वरग्राममूर्च्छनातानसंज्ञकाः ।

^१दशः स्वरूपभेदाश्च^१ चतुर्भिश्च परीक्षणैः ।
 ग्रामरागादिरागाङ्गोपाङ्ग^२भाषाङ्गनिर्णयः ॥ १६ ॥
 क्रियाङ्गानि^३ च^४ वर्ण्यन्ते रागोल्लासे क्रमादिति ।
 वाग्गेयकारकथनं शब्दभेदाश्च तत्त्वतः[६B] ॥ २० ॥
 गमकाश्च तथा स्थाया वर्णनीयाः प्रकीर्णके ।
 गीतकानि तथा सूडत्रयमालिक्रमस्थिताः ॥ २१ ॥
 प्रकीर्णकाः^५ प्रबन्धाश्च प्रबन्धोल्लास*गोचराः ।
 ततोल्लास*^६ एव तन्त्रीपञ्चकं^६ नकुलादितः ॥ २२ ॥
 मत्तकोकिलका चात्र^७ किन्नरी परिकीर्त्यते ।
 सौषिरे^८वैष्णुनिर्माणं स्वरोत्पत्तिस्तदाश्रिता^९ ॥ २३ ॥
 गुणदोषाश्च^{१०} गाथादि^{११} साङ्गोपाङ्ग^{१२} निरूप्यते ॥ २४ ॥*
 मार्गतालास्तथा देशीतालास्तत्प्रत्यया अपि ।
 ताललक्षणमेतस्मिन् घनोल्लासे समाप्यते ॥ २५ ॥^{१३}
^{१४}अङ्गप्रत्यङ्गभणितिरूपाङ्गानां क्रियाभिधा^{१४} ।
 आहार्याभिनयश्चैवमङ्गोल्लासे प्रकाश्यते ॥ २६ ॥
 स्थानकानि तथा चार्यः शुद्धदेशीविभेदतः ।
 मण्डलानि तदुत्थानि चारिकोल्लासके क्रमात् ॥ २७ ॥
 करणानि द्विधा^{१५} ^{१६}शुद्धदेशीदेशविभेदतः^{१६} ।
 अङ्गहारा रेचकाश्च करणोल्लास ईरिताः ॥ २८ ॥

प्रतिस्थित पाठ— २२. *प्रबन्धोल्लास; *ततोल्लास । २४. *अर्द्धाली पर ही पद्य संख्या है ।

१-१. P. दश स्वरगते भेदाश्च । २. P. ०पाङ्गे । ३. P. क्रियागा(ङ्गा)नि ।
 ४. B. इच । ५. B. प्रकीर्णकाश्च । ६-६. P. एकतन्त्रीपञ्चकं । ७. P. चाय ।
 ८. P. सौखि(पि)रे; B. सौखरे । ९. B. ०श्रिताः । १०. P. गुण(रा)दोषाश्च ।
 ११. P. पात्रादि । १२. A. B. साङ्गोपाङ्ग । १३. प्रति के पद्य २५ और २६ के बीच
 में P. में निम्न पद्य और है—

“अवनद्धसमुल्लासे वाद्यं पुष्करसंज्ञकम् ।

पाटा वाद्यप्रबन्धाश्च पटहादिनिगद्यते ॥ २६ ॥

१४-१४. P. ‘अङ्गप्रत्यङ्गभणितिरूपाङ्गानां क्रिया तथा । B. ०रूपकानां० । १५. P.
 तथा । १६-१६. P. शुद्धदेशीभेदविभेदतः ।

वृत्तयश्च तथा न्याया लास्याङ्गानि च तत्त्वतः ।

पात्रलक्षणमेतस्मिन्^१ प्रकीर्णोल्लास उच्यते ॥ २६ ॥^२

रसस्वरूपकथनं^३ रसविद्वरूपवर्णनम्^४ ।

रसाश्रयाभिधं चा[१०A]न्यद्रसलक्षणसंज्ञकम् ॥ ३० ॥

परीक्षणानि चत्वारि रसोल्लासेऽनुरस्यते^५ ।

नायकानां प्रकथनं नायिकालक्षणं तथा ॥ ३१ ॥*

चेष्टादीनां विभावानां विभावनमतः परम् ।

उद्दीपनविभावोख्यं विभावोल्लासके क्रमात् ॥ ३२ ॥

अनुभावास्त्वस्थायाः स्वरूपं सात्विकाः पुनः ।

प्रवासाद्यनुभावाश्चानुभावोल्लासगोचराः ॥ ३३ ॥

निर्वेदादिप्रतिरसं भावावस्थानसूचकम् ।

रससंकरनामाद्यं^६ ग्रन्थस्य च समापनम् ।

परीक्षणानि सञ्चारिसंज्ञकोल्लासके* क्रमात् ॥ ३४ ॥

येनानुक्रमतः शकान् विशकलीकृत्^७ रणप्राङ्गणे

^२तत्तद्गुर्जरमालवीयमरुपा^७ नीताः सदुर्गा वशे^८ ।

^९दुर्गेणाजयमेरुणा^९ निजसमुन्नत्या स्वया^{१०} सम्पदा

सोज्यं^{११} तेन चिरादनुक्रमणिकोल्लासः समुल्लासितः ॥ ३५ ॥*

^{१२}सरस्वतीरससमुद्भूतकैरवोद्याननायकेनाभिनवभरताचार्येण मालवाभोधि-

प्रतिस्थित पाठ— ३० *रसत्वरेपवर्णनं । ३१. *प्रति में ३१ वें अर्थात् ११४ वें पद्य के आगे पद्यांक नहीं है । ३४ *रसकंकरं । *संज्ञकोल्लासके । ३५ वें के स्थान पर ११६ अंक है ।

१. P. ०मित्यस्मिन् । २. P. में इस पद्य के बाद यह श्लोकार्ध और है—

‘सभापतिः सभायाश्च निवेशो रसकीर्तनम्’

३. A. रसत्वस्य च वर्णनम्; B. में कुछ वर्णों का स्थान ताराङ्कित करके छोड़ दिया गया है ।

P. का पाठ K. समर्थित है और प्रति के पाठ से मिलता है । ४. P. रसज्ञस्य च वर्णनम् ।

५. P. तु रस्यते । ६. B. रससंकरनामाद्यं । ७. P. तत्तद्गुर्जरदाक्षिणात्यनरुपा;

B. ०नगरी । ८. P. वशे । ९-९. P. दुर्गेशा महिषाद्रिणा; B. दुर्गेशा । १०. K. स्वयं ।

११. P. साकं । १२-१२ P. इति श्रीजगदीश्वरवन्देवनिजगणेन जगदम्बिकाकामाक्षी^१—

१. B. कामाक्षा ।

माथसंयमहीधरेण मेदपाटसमुद्रसंभवरोहिणीरमणेन अरिराजमत्तमातङ्गपञ्चा-
ननेन आरूपत्रयवनदवदहनदवानलेन प्रत्यथिपृथिवी[१०B]पतितिमिरतति-
निराकरणप्रौढप्रतापमात्तण्डेन वैरिवनितावंधव्यदीक्षादानदक्षोदण्डकोदण्डदण्ड-
मण्डिताखण्डभुजादण्डेन भूमण्डलाखण्डलेन श्रीचित्रकूटविभुना अघ्युष्टतम-
नरेश्वरेण गजनरतुरगाधीशराजत्रितयतोडरमल्लेन वेदमार्गस्थापनचतुराननेन
याचककल्पनाकल्पद्रुमेण वसुन्धरोद्वरणदिवराहेण परमभागवतेन जगदीश्वरी-
चरणकिंकरेण भवानीपतिप्रसादाप्तापसादवरप्रसादेन राजगुर्वादिविरूदावली*-
विराजमानेन राजाधिराजश्रीकुम्भकर्णविरचिते श्रीसङ्गीतराजे पाठ्यरत्न-
कोशेऽनुक्रमणिकोल्लासेऽनुक्रमणिको नाम चतुर्थं परीक्षणम् । ॥छ॥ उल्लासश्च
प्रथमः समाप्ति समगादिति विततमतीनामभिमतसिद्धिरस्तु ॥छ॥¹²

प्रतिस्थित पाठ — *विरूदावली विली विराजमानेन ।

चरणकिङ्करेण श्रीकामेश्वरीगिरिविभुना अघ्युष्टतमनरेश्वरेण भीष्मपुरजयानीतानेकराज-
कन्यारत्नेन श्रीपुरप्रह्लासवद्वितयशोभरेण वाटिकाचलप्रह्लाजनितीतिपूरपरजिता^१चल-
नायकेन संगमतीर^२दुर्गोद्वरणोद्धृतसकलमण्डलाधीश्वरेण वसनपुरविध्वंसनबन्दीकृतयवनी-
निचयेन महिषमेरुजाजेयविभवेन शाकम्भरीरमणपरिशीलनपरिप्राप्तशाकम्भरीपरितोषित-
शाकम्भरीप्रमुखशक्तित्रयेण^३ अष्टादशगिरिशिखरपरिवारिताञ्जनाद्रि^४-गिरिविजयविहयात-
वीर्यगर्वेण महदम्बमातृकापुरोद्धूलनघषितमहोरगपुरेण^५ श्रीवनदेवस्वामिप्रसादरचनापरमेश्वरेण
व्यम्बकेश्वरसन्निधिकीर्तिस्तस्मोन्नतजयस्तम्भेन श्रीब्रह्मगिरिभीमस्वर्गतायथार्थीकरणरचित-
चारुपथेन श्रीकामाक्षा^६गिरिनवीननिमित्तपराजितसुमेरुणा^७ श्रीमहिषाचलोपरि श्रीहरि-
शरणरचिताचलदुर्गेण^८ अभिनवभरताचार्येण वीणावादनप्रवीणेन यवतकुलाकालकालरात्रिरूपेण
त्रिसंध्याक्षेत्रसमुद्रसंभवरोहिणीरमणेन परमभागवतेन महाराजाधिराजराजश्रीराजमानमृगाङ्क-
तामराजनेन्दनेन महाराज्ञी^९सोभाग्यवती^{१०} श्रीजसमाम्बिकाहृदयन्दनेन सकलसीमन्तिनी-
शिरोमणिनिकुम्भराजन्यवंशावतंसमहाराज्ञीश्रीकर्मवतीश्रीलघुमादेवीहृदयाधिनाथेन राजा-
धिराजश्रीकालसेनेन विरचिते संगीतराजे षोडशसाहस्र्यां सङ्गीतमीमांसायां^{११} पाठ्यरत्नकोशे
अनुक्रमणिकोल्लासे अनुक्रमणिका नाम चतुर्थं परीक्षणम् ।

उल्लासस्य (श्च) प्रथमः^१ समाप्तिमगात् ॥

इति विततमतीनामभिमत^२ सिद्धिरस्तु ॥

१. B. 'पूरपरजित' । २. B. संगमतीर । ३. B. में 'परितोषितशाकम्भरी' नहीं है ।
४. B. 'परिवारिताञ्जनाद्रि'; K. में उपरिमुद्रित पाठ ही है । ५. B. घषिता । ६. K.
कामाक्षा । ७. B. पराजिति सुमेरुणा । ८. B. दुर्गेण । ९. K. में 'श्री' और है ।
१०. K. में 'जसमाम्बिका' से पूर्व 'श्री' नहीं है । ११. A. संगीतमिमांसायां । १२. B.
समाप्ति समगादिति । १३. B. में 'मत' नहीं है ।

२. पदोल्लास - पदनाम प्रथम परीक्षण

अध्यासिताया निजपूर्वपुंभिः पदं सरीसृत्ति न यः कदाचित् ।
 विशुद्धमत्याः^१ सरणेः स राजा पदं चरीकृत्ति विचारवृत्ति^२ ॥ १ ॥

पाठ्यं तु द्विविधं ज्ञेयं संस्कृतं^३ प्राकृतं* तथा ।
^३यथावेदं* तयोरङ्गान्याख्यामः पाठ्यसिद्धये ॥ २ ॥

नामाख्यातोपसर्गाश्च निपातास्तद्धिताः कृतः ।
 समासाश्च स्वराश्चैव सन्धयोऽथ विभक्तयः ॥ ३ ॥

व्यञ्जनान्यङ्गकैरेतैर्नामाधातूपबृंहितम् ।
 प्रयोगार्हं प्रविज्ञेयं^४ संस्कृतं पाठ्यमित्यदः ॥ ४ ॥

नादादिहेतुको यः स्यादक्षराणां* समुच्चयः ।
 आनुपूर्वी समुल्लेखः* स शब्दव्यपदेशभाक् ॥ ५ ॥

साध्यसाधनसंयोगसामानाधिकरण्यकाः* ।
 पदार्थप्रतिपत्तिश्च^५ विधिः पञ्चविधः स्मृतः^६ ॥ ६ ॥

अधिष्ठानं स्वभावश्च गुणाः कार्यान्वयस्तथा* ।
 तादात्म्यं* चेति शब्दस्य^६ तद्गुणाः पञ्च कीर्तिताः^६ ॥ ७ ॥

तस्य सप्तविधं प्राहुरधिष्ठानं पुरातनाः ।
 मुख्यतादिस्वभावोऽस्य साध्यादिश्च गुणो मतः^७ ॥ ८ ॥

स सिद्धसाध्यसंबन्धः^८ कार्यान्वय इतीरितः ।
 शब्दस्यार्थस्वभावो यस्तादात्म्यं तत् प्रकीर्तितम् ॥ ९ ॥

प्रतिस्थित पाठ— २. *प्राकृतं प्राकृतं । *यथा वेद । ५. *स्यादक्षराण्या समुच्चय ।
 *समुल्लेखः । ६. *समानाधिकरण्यकाः । ७. *कार्यान्वयास्तथा ।
 *तादात्म्यं ।

१. P. K. विशुद्धिमत्याः । B. विशुद्धिमत्या । २. P. विचारवृत्ति(र्त्ति) । ३-३. P. यथावदनयोः । ४. B. स विज्ञेयं । ५-५. P. तद्गुणाः पञ्च कीर्तिताः । ६-६. P. विधिः पञ्चविधः स्मृतः । ७. B. गुणोत्तमः; परन्तु 'त्त' और 'म' पर क्रमशः २ और १ अंक हैं । ८. P. प्रसिद्धसाध्यसंबन्धः ।

प्रकृतिप्रत्ययासत्ता पदमर्थोपलम्भने ।
 तत्राभिधत्ते यो मुख्यमर्थः* मुख्यः स उच्यते ॥ १० ॥
 तथा लाक्षणिको ^१लक्ष्माश्रितः* इत्यभिधी[११B]यते^१ ।
 व्यङ्ग्ययुक्तो^२ व्यञ्जकः* स्यादेषां व्यापृतिरुच्यते ॥ ११ ॥
 अभिधा लक्षणा ^३चाथ व्यञ्ज[ना]क्रमतो मता^३ ।
 रूढियोगिक^४मिश्राख्यास्ते* शब्दास्त्रिविधाः स्मृताः ॥ १२ ॥
 प्रकृतिप्रत्ययद्वारा ^५न ते वै रूढिमाश्रिताः*^५ ।
 मण्डपाखण्डलाद्यास्तु ^६तत्तद्वृत्तिमुपाश्रिताः^६ ॥ १३ ॥
 गुणेन क्रियया वापि सम्बन्धेन च यो भवेत् ।
 परस्परार्थानुगमः सम्बन्ध^७ इति [की]र्त्यते ॥ १४ ॥
 गुणतो नीलकण्ठाद्याः संख्यातः षण्मुखादयः^८ ।
 क्रियातः स्रष्टृप्रमुखाः* संबन्धाद्भु[ग]ादयः^९ ॥ १५ ॥
 मत्वर्था* अपि संबन्धे कपालिप्रमुखास्ततः ।
 जन्यात् कृत्सूतिधात्र्याद्या विश्वकृत्प्रमुखास्ततः ॥ १६ ॥
 जनकाद्योनिमुख्या स्युरात्मयोनिमुखास्ततः^{१०} ।
 अपत्यप्रत्ययाद्येभ्य आदितेयादिकान् जगुः ॥ १७ ॥
 धार्यधारकसंबन्धे वृषध्वजपिनाकिनः ।
 भोज्यभोजकसंबन्धेऽमृतभुक्ताद्व्रतादयः^{११} ॥ १८ ॥
^{१२}पत्युः कान्ताः प्रियातुल्याः^{१२} शिवकान्तादिकास्ततः ।
 पत्न्याः प्राणेश्वरमुखा गौरीप्राणेश्वरस्ततः ॥ १९ ॥

प्रतिस्थित पाठ— १०. *मुख्यमर्थः । ११. *लक्ष्माश्रितः; *व्यञ्जक । १२. *रूढियो-
 गिकमित्याख्याते । १३. *श्रिता । १५. *स्रष्टृप्रमुखा । १६. *मत्वर्था ।

1-1. P. मुख्याश्रितमर्थं ब्रवीति यः; BO. लक्ष्याश्रितमित्यभिधीयते । 2. B. व्यंग-
 युक्तो । 3-3. K. व्यञ्जनाः क्रमतः समीरिताः । 4. P. रूढियोगिक० । 5-5. P. नत्वर्था
 रूढिमाश्रिताः K. नत्वर्थाः । BO. न ते वै रूढिमाश्रिताः । 6-6 P. K. न व्युत्पत्तिमुपा-
 श्रिताः । 7. P. स योग । 8. P. ख(ष)ण्मुखादयः । 9. P. भुजगादयः । 10. B.
 मुखास्ततः । 11. P. ऽमृतभुक् तद्व्रतादयः; B. ऽभुक्तव्रतादयः । 12-12. P. पत्युः
 कान्ताः(ः) प्रिया(स)तुल्याः ।

सख्युः सखिप्रभृतयस्ततः शि[१२A]वसखादयः ।

वृषवाहनमुख्याः स्युर्वाह्यवाहकभावतः ॥ २० ॥

ज्ञातेः* ^१स्वसृदुहित्राद्यैहिमवदुहितृप्रथाः ।

आश्रयाश्रयिभावेन दिवौकःप्रमुखा अपि ॥ २१ ॥

स्युर्बध्यवधकत्वेन^२ पुरजिन्मुरजिन्मुखाः* ।

^३पतिधार्यत्वे बाह्यत्वसंबन्धो^३ हि विवक्षया ॥ २२ ॥

रुद्रे वृषात्तदेकस्मात् पतिलाञ्छनवाहनाः ।

स्याद् व्यक्तिवाचको *जातिशब्दोऽपि व्यक्तिचिह्नितः^४ ॥ २३ ॥

दक्षिणा दिग्यथागस्ति^५निवासत्वेन कीर्त्यते* ।

^६त्रिपञ्चादिपदे योज्यौ^६ शब्दौ^७ हि विषमायुजौ ॥ २४ ॥

तेन त्रिनेत्रो विषमनेत्रोऽयुङ्नेत्र^८ इत्यपि ।

गुणो विरोधिनं वक्तीतरान्तो* नञपूर्वकः^९ ॥ २५ ॥

सितेतरोऽसितस्तस्मात् कृष्णोऽथो^{१०}व्यपदिश्यते ।

जलादिषु प्राक्पदेषु पर्यायपरिवर्तनम् ॥ २६ ॥

जलदस्तोयदस्तस्माज्जलधिर्नीरधिस्तथा ।

^{११}जनिरुद् प्रभृतिष्वस्त्युत्तरेषु^{११} परिवर्तनम् ॥ २७ ॥

सरोरुहं सरोजं च ततः^{१२} स्यादेवमादिकम् ।

सुरपत्यादिषु^{१३} प्राय उभयोः परिवर्तनम् ॥ २८ ॥

ततः सुरपतिर्देवराजः स्यात्त्रिदशेश्वरः ।

इत्याद्या यौ[१२B]गिकाः शब्दाः परिवृत्यसहाश्च ये^{१४} ॥ २९ ॥

प्रतिस्थित पाठ— २१. *ज्ञाते । २२. *पुरजिन् पुरुजिन् मुखाः । २३. व्यक्ति वाचको ।
२४. *कीर्त्यते । २५. *वक्तीतरान्तो ।

१. P. ज्ञात(ति); BO. ज्ञातेः । B. ज्ञातस्वमृ० । २. P. वधकत्वे तु । ३. P. पतिधार्यत्वबाह्यत्वसंबन्धो । ४. P. व्यक्तिचिह्नितः । ५. P. व्यथागस्ति(स्थ)०; K. पथा-
गस्थ० । ६-६. P. त्रिपञ्चादिपदे(ऽ)योज्यौ(स्थाप्यौ) । K. त्रिपञ्चादिपदस्थाने ।
७. B. शब्दौ । ८. P. ऽयुङ्नेत्र । K. का पाठ प्रति के समान है । ९. P. नञपूर्वकः ।
K. नञ् न पूर्वकः । १०. K. कृष्णोऽथो । ११-११. P. जनिरुद्प्रभृतिषु तूत्तरेषु । A. जनि-
रुद्प्रभृतिष्वस्त्युत्तरेषु; B. जनिरुद्प्रभृतिषु स्युत्तरेषु । P. का पाठ K सम्मत है ।
१२. B. तत् । १३. P. सुरपत्यादिषु । १४. K. सहाश्रयः ।

गीर्वाणप्रमुखाः शब्दास्ते मिश्राः परिकीर्त्तिताः ।
 एतेषां कविरूढचैव ज्ञेयोदाहरणावलिः ॥ ३० ॥
 तथा हि समयं प्राहुः कवीनामिह तद्विदः ।
 जात्यादिनियमापेक्षमर्थ^१ बध्नन्ति कुत्रचित् ॥ ३१ ॥
 असंतमपि* बध्नन्ति न सन्तमपि कुत्रचित् ।
 दिङ्मात्रमेतदत्रोक्तं नाम्नामन्यान्यपि^२ स्वयम् ॥
 कुम्भकर्णोपदेशेन^३ तर्कयेदनया* दिशा ॥ ३२ ॥
 यद्यशः पदमाधातुं त्रिलोक्या गोः पदं व्यधात्^४ ।
 अपि विष्णुपदं नाम^५ पदं राजा स्थिरीकृतम् ॥ ३३ ॥

^६इति श्रीराजाधिराज० पदोल्लासे पदपरीक्षणं प्रथमम्^६ ॥ छ ॥

प्रतिस्थित पाठ— ३१. *असंतमपि । ३२. *तर्कयादनया ।

१. P. अपेक्षमर्थ । K. का पाठ प्रति के समान है । २. A. B. नाम्नामन्यापि;
 ३. P. कालसेनोपदेशेन । K. कालदेशोप० । ४. A. B. व्यधात् । ५. P. तेन । ६-६. P.
 इति श्रीराजाधिराजश्चोक्तकालसेनविरचिते संगीतराजे षोडशसाहस्र्यां सङ्गीतमीमांसायां
 पाठधरत्नकोदो पदोल्लासे पदपरीक्षणं प्रथमं समाप्तम् ॥

वाक्य नाम द्वितीय परीक्षण

अतीतो वाक्यमार्गं यो वेदमार्गेण मृग्यते ।
 वाग्वाक्यादिरूपेण*¹ तत्तत्वाक्यं² भजे शिवम् ॥ १ ॥
 यतः पूर्वं³ पदार्थोऽयं वाक्यार्थे पर्यवस्यति ।
 ततस्तेषां समूहोऽत्र वाक्यं वाक्यविदोच्यते ॥ २ ॥
 पदव्यवहृतिर्वाक्ये पदबन्धाङ्गतो⁴ मता ।
 द्विविधं तत्पदं ज्ञेयं निबद्धं चूर्णमेव च ॥ ३ ॥
 तत्र चूर्णपदस्यादौ लक्षणं संगृणाम्यहम् ।
⁵अनिबद्धपदं छन्दोहीनं* चा[१३A]नियताक्षरम्⁶ ॥ ४ ॥
 अथपिक्षाक्षरोपेतं ज्ञेयं चूर्णपदं बुधैः ।
 यतिच्छन्दः⁶समायुक्तं तथा च⁷ नियताक्षरम् ॥ ५ ॥
 पादैश्चतुर्भिर्नियतं निबद्धं पदमीरितम् ।
 एवं नानार्थसंयुक्तैः पदैर्वर्णविभूषितैः ॥
 पदबन्धाः प्रकर्तव्याः प्रथालक्षणलक्षिताः⁸ ॥ ६ ॥
 आद्येष्वष्टसु देवता निगदिता वर्णेषु सोमः कुजो
 ज्ञेज्यो* शुक्रशनी रविस्तम इति स्यात्तत्फलं च क्रमात् ।
 आयुर्वाच्यपदं धनं सुभगता कीर्तिश्च मान्द्यस्मृतिः
 शून्यत्वं मुखतस्तदक्षरवशाद् वर्ण्यस्य⁹ गीतादिषु ॥ ७ ॥
 एवं मित्रावरुणसदनादुच्चरत्प्राणशक्त्या-
 संगप्रोद्यत्पवनहृतिस्तत्स्थानजीर्णोत्करेण*¹⁰ ।
 आरब्धतत्पदघटनया¹¹ कारणं गीतकादे-
 लोके सर्वव्यवहृतिपदं वाक्यमत्र न्यरूपि¹² ॥ ८ ॥

प्रतिस्थित पाठ— १. *वाक्वाक्यादिरूपेण । ४. *छन्दोहीनं । ७. *ज्ञेज्यो । ८. *जाणोत्करेण

1. P. K. वाक्यवाक्यादिरूपेण । B. वाक् वाक्यादिरूपेण । 2. P. K. तमवाक्यं ।
 3. P. BO. सर्वः । 4. P. पदबन्धागता । B. पदबन्धागतो । 5-5. B. अनिबद्धपदं
 ज्ञेयं छन्दोहीनं चानियताक्षरम् । 6. P. यतिच्छ(च्छ)न्दः(ः) । 7. K. तथाऽत्र । 8. P.
 यथा लक्षणलक्षितः(ताः) । 9. P. वर्णस्य । 10. A. जाणोत्करेण । 11. P. आरब्धे
 तत्पदघटनया; B. ०घटनया । 12. P. वाक्यमन्यन्यरूपि । K. वाक्यमन्यन्न रूपि ।
 A. B. वाक्यमन्यत्र रूपि ।

प्राकृतं चापि विज्ञेयं संस्कृतस्य विपर्ययात् ।

तद्भूवं तत्समं देशीत्येवं त्रैविध्यमस्य तु ॥ ९ ॥

स्वरवर्णान्यतां वापि न्यूनतां वापि ये पदे ।

न्यस्ता गच्छन्ति* संयुक्तास्तद्भवास्ते* प्रकीर्त्तिताः ॥ १० ॥

तरङ्गलोलसलिलकमलामललक्षणाः* ।

तुल्याकृ[१३B]तिधरा ये तु संस्कृते ते च तत्समाः ॥ ११ ॥

महाराष्ट्रादिदेशानां भाषामाश्रित्य वर्त्तते ।

यत्तद्देशीति* विज्ञेयं सुज्ञेयमिह^१ नद्विदाम् ॥ १२ ॥

भाषा चित्रप्रवन्धेषु गाथादावुपयुज्यते ।^२

यद्यप्येतत्तथाप्यत्र* नास्माभिरिह तन्यते ॥ १३ ॥

यद्वाक्यं राजवृन्देन शिरसा विष्णुमात्यवत् ।

^३शिरसा धार्यते [ति]न कुम्भेनात्र निरूपितम्^३ ॥ १४ ॥

^४इति श्रीराजाधिराज श्रीकुम्भकलां० वाक्यपरीक्षणं नाम द्वितीयं समाप्तम्^४ ॥

प्रतिष्ठित पाठ— १०. *गच्छन्ति । *तद्भूयाति । ११. *समताकमललक्षणाः । १२. *यत्तद्देशीति । १३. *यद्यप्येतत्तथाप्यत्र ।

१. 'सुज्ञेयमिह' (ति) । २. 'न. गाथादावुपयुज्यते । ३-३. P. धार्यते वाच्यतेनेन तेन वाक्यं निरूपितम् । ४-४. इति श्रीराजाधिराजश्रीकुम्भकलांतेन विरचिते मङ्गीतराजे पदोत्तासाह्वयः मङ्गीतराजाधिराजः पदोत्तासाह्वयः पदोत्तासाह्वयः वाक्यपरीक्षणं द्वितीयं समाप्तम् । B. श्रीराजः मङ्गीतराजः । B.O. श्रीर इति ते पाठः समानः ।

संज्ञा नाम तृतीय परीक्षण

व्याकृते जगतां येन नामरूपे नमाम्यहम् ।

तमरूपमनामानं¹ शङ्करं लोकशङ्करम् ॥ १ ॥

गीतं वाद्यं² तथा नृत्यं त्रयं सङ्गीतसंज्ञितम्³ ।

तद्द्विधा भिद्यते मार्गदेशीभेदेन तत्त्वतः ॥ २ ॥

मार्गित्वाद्विरञ्चेन⁴ प्रयुक्तत्वात्तथषिणा⁵ ।

⁶महोदयनिमित्तत्वान्नियतो मार्ग उच्यते⁶ ॥ ३ ॥

तदेव रुचिवैचित्र्याच्चित्तरञ्जनकृञ्जनैः ।

प्रयुक्तं स्वस्वदेशे यत्ततो देशीति कीर्तितम् ॥ ४ ॥

छादनादपयत्यादेरुक्ताद्यं छन्द ईरितम्⁷ ॥ ५ ॥

उपमाद्या अलङ्काराः पाठ्यालङ्कृतिहेतवः ।

⁸श्रवणाच्छ्रुत्यस्ताश्च तीव्राद्याः स्वर[१४A]हेतवः⁸ ॥ ६ ॥

स्वरयन्ति मनांसीह श्रोतॄणां स्वार्थतो यतः

षड्जादिकाः* स्वरास्तेन ते च⁹ साद्यक्षराभिधाः ॥

यथा गोत्रकुलाचारोत्पन्नं पुंन्नामसंमतम् ॥ ७ ॥

तथा ज्ञेया रसानां च स्वराणामभिधा¹⁰ इमाः ।

श्रुत्युत्कर्षापिकर्षी* हि विकृतिः प्रकृतिर्मती¹¹ ॥ ८ ॥¹²

व्यवस्थितश्रुतियुता यत्र संवादिनः*¹³ स्वराः ।

मूर्च्छनाद्याश्रयो नाम स ग्राम इति संज्ञितः ॥ ९ ॥

प्रतिस्थित पाठ— ७. *खड्गादिका । ८. *श्रुत्युत्कर्षापिकर्षे । ९. *संवासिनः ।

1. B. तमरूपमनामानं । 2. A. गीतवाद्यं । 3. P. संगीतमुच्यते । 4. P. विरिञ्चेन ।
5. P. प्रयुक्तत्वात्तथा(य)षिणा । 6-6. P. महोदयनिमित्तत्वाद् विख्यातो मार्ग उच्यते;
B. अनिमित्तत्वाद्विषयतो । 7. B. ईरितम् । 8-8. P. ये यद् यत् पक्षि आगे नवे पक्ष का
उत्तरार्ध है । 9. P. चे त (ते च) । 10. P. स्वरानामभिधा । 11. P. प्रकृतिर्मती(ता) ।
12. P. ८ वां श्लोक इस प्रकार है—

विभूषयन्ति च रसं केयूरादिबदङ्गिनाम्(नम्) ।

श्रवणाच्छ्रुत्यस्ताश्च तीव्राद्याः स्वरहेतवः ॥ ८ ॥

13. P. संवासि(दि)नः ।

आरोहेणावरोहेण क्रमेण स्वरसप्तकम् ।
 रागादेर्मूर्च्छनादत्र^१ मूर्च्छना परिकीर्तिता ॥ १० ॥
 ता एव शुद्धतानाः स्युः षाडवोडविकाः स्मृताः^२ ।
 पूर्णपूर्णविभेदेन द्विधा या मूर्च्छना स्मृता^३ ॥ ११ ॥
 ता एव कूटतानाः^४ स्युर्व्युत्क्रमोच्चरिताः स्वराः^५ ।
 प्रस्तारे पूर्वरूपाणि तेषां मूलक्रमाः स्मृताः ॥ १२ ॥
 साधारणीकृताशेषभूभुजा कुम्भभूभुजा^६ ।
 साधारण्यात् स्वरजात्योः साधारणमिहोदितम् ॥ १३ ॥
 स्थाय्यादिभिश्चतुर्धासी^७ वर्णो गानक्रियामतः ।
 एक एव स्वरो यस्तु स्थित्वा स्थित्वा पुनः पुनः ॥ १४ ॥
 प्रयुज्यते स तु स्थायी परावन्वर्थनामको ।
 आरो[१४B]ही वाऽवरोही^८ च संचारी तद्वियोगजः ॥ १५ ॥
 प्रतिपक्षक्षमापालभालालङ्काररूपिणा ।^९
 विशिष्टो वर्णसङ्घातोऽत्रालङ्कार उदीरितः^{१०} ॥ १६ ॥
 अतारविश्रम^{११} स्वांशापन्यास[न्यास]भूषणात् ।
 क्रियते कुम्भभूषेन^{१२} शुद्धजातिपरिग्रहः ॥ १७ ॥
 स्वनामस्वरविश्रामविशिष्टत्वेन तद्वहिः ।
 शुद्धलक्ष्मविनाभूता विकृताः किं न^{१३} सम्मताः ॥ १८ ॥
 गीतमुद्ग्राह्यते येन स स्वरो ग्रह उच्यते ।
 प्रयोगे बहुलोशः स्यान्न्यासो गीतिसमाप्तिवत् ॥ १९ ॥
 विदारी गीतखण्डः^{१४} स्यादपन्यासस्तदन्तकृत् ।
 विन्यासः स विदार्यश^{१५} पदप्रान्ते स्थितस्तु यः ॥ २० ॥

प्रतिस्थित पाठ— ११. *स्मृताः । १२. *कूटताना । २०. *खंड ।

1. A. रागादेर्मूर्च्छनादत्र; B. रागादेर्मूर्च्छनादत्र । 2. P. षाडवोडविकीकृताः ।
 3-3. P. स्युर्व्युत्क्रमोच्चरितस्वराः । 4. P. तामराजिता । 5. B. स्थाय्यादिभिश्चतुर्धासी ।
 6. P. चावरोही । 7. P. ०भालं(ला)लंकाररूपिणा । 8. P. उरीकृतः । 9. B.
 अतारविःश्रम । 10. P. कालसेनेन । 11. A. किं न; P. किं न (तु); किं च' भी
 संभव पाठ है । 12. B. विदार्यस ।

अंशाविवादी ^१संन्यासः कुम्भस्वामिगणोदितः^१ ॥ २१ ॥

यस्मात्तारस्थ^२ मंद्रस्य च मतिरनुवादी च^२ संवादिसंज्ञे-^३

त्यस्यान्यः^४ स्याद्विवादी स्वर* इह जनयेद्यश्च गेयेऽत्र रवितम् ।

न्यासापन्याससंन्यासकविधिकलसंन्यासवर्गे ग्रहत्वं

प्राप्तोऽंशो योग्यतातो भवति च बहुलो यो विदार्या स वादी ॥ २२ ॥

रा[जा] सः स्याद्विवादी रिपुरि[व] विवदन् मुख्यमंत्रीव त[१५B]स्मिन्

संवादी संवदन् योऽनुवदति^५ खलु तं* सोऽनुवादी स्वरोऽस्मिन् ।

अंशत्वं व्यापकत्वे* सति पुनरुदितं गेयकर्मण्यमुष्य^६

क्षोणीसुश्रोणिभर्त्ता^७ तदनु च बहुशो^८ गानतानप्रयोगे^९ ॥ २३ ॥

षाडवं* षट्स्वरं प्रोक्तं तत्पञ्चस्वरमौडवम्* ।^{१०}

^{११}पुनरावृत्तिरभ्यासात् परामर्शोऽत्र^{११} लङ्घनम् ॥ २४ ॥

अलङ्घनं तथाभ्यासो बहुत्वे लक्ष्म चक्षते ।

वादिसंवाद्यनपरंपर्यायि^{१२} तु तदिष्यते ।

अलङ्घ्यविषयो^{१३}ऽल्पत्वबहुत्वस्य विपर्ययात् ॥ २५ ॥

हित्वा न्यासादेः स्थिति यः स्वराणां

मध्ये ^{१४}मध्येऽल्पत्वमाहुश्च केचित्^{१४} ।

सङ्गोऽशाद्यैः कोऽपि वैचित्र्यहेतुः

प्रोक्तो मार्गः सोऽन्तराख्यः स्वरज्ञैः ॥ २६ ॥

अल्पप्रयोगः सर्वत्र काकली चाऽन्तरस्वनः^{१५} ॥ २७ ॥*

प्रतिस्थित पाठ— २२. *स्याद्विवादीस्वर । २३. *त । *व्यापकत्वे । २४. *षाडवं;
*मौडवं । २५. *इह अर्द्धाली पर २६ के बाद सीधा २८ पद्यांक
दिया है ।

1-1. P. संन्यासो वनदेवगणोदितः । 2-2. P. K. ०गतिरनुवादी च । A, B. मंद्रस्याव-
गतीरनुवादी च । 3. P. K. संवादिसंज्ञो । 4. P. यस्यान्यः; A. यः स्यान्यः;
B. में 'यः' के बाद दो तीन अक्षरों का स्थान रिक्त है फिर 'स्याद्विवादी' है; K. यः
स्याद्विवादी विवादी । 5. A. B. यो ननु वदति । 6. B. शवितम् । 7. P. भर्त्ता ।
8. P. बहुलत्वं । 9. P. सुगानप्रयोगे । 10. P. ०मौड(डु)वम् । 11-11. P. पुनरा-
वृत्तिरभ्यास ईषत्स्पर्शोऽत्र । 12. P. वादिसंवाद्यनपरंपर्यायि । 13. P. अनेशविषयो ।
14-14. P. मध्येऽल्पत्वभाजां कदाचित् । 15. P. चान्तरः स्वरः ।

मन्द्रप्रसन्नो मृदुसन्नकश्च

लिपौ भवेद्विन्दुशिराः स एव ।

तारस्तु दीप्तः परमूर्द्धरेखा^१

शिरालिपौ* त्रिवर्चनात् प्लुतः*^२ सः ॥ २८ ॥^३

स्यान्मूर्च्छतायाः प्रथमः स्वरोऽत्र

मन्द्रः स एव द्विगुणस्तु तारः ।

तत्पूर्वपूर्वो भवतीह मन्द्रः*

^४परोऽपरोऽभ्यः स विभूषितश्च^४ ॥ २९ ॥

स्वरसाधारणमुदितं [१५B] मम येष्वंशेषु^५ नियतमनुरूपम् ।

पञ्चमिकामध्यमिकाजात्योस्तु सषड्जमध्यमयोः ॥ ३० ॥

अल्पद्विश्रुतिकासु जातिषु* तथा रागेषु भाषास्विदं

तावंशौ* यदि षड्जमध्यमिकया न स्यात् सहस्र्यास्तुकम्* ।

एवं कैमुतिकेन^६ निश्चितमिदं तस्यापि तत्राश्रयाः^७

प्रायः स्युर्विकृता^८ इहैव भणितौ श्रीचित्रकूटेशितुः^९ ॥ ३१ ॥

सलयतालपदा स्वरराजिता

विविधवर्णविभूषणभूषिता ।

गमकपेशलगानगुणाञ्चिता^{१०}

मुनिवरैरिह गीतिरुदाहृता ॥ ३२ ॥

विचित्रवर्णालङ्कारो विशेषो^{११} यो ध्वनेरिह* ।

ग्रहादिस्वरसंदर्भो रञ्जको राग उच्यते ॥ ३३ ॥

तत्र^{१२} ग्रामसमुद्भूतः पञ्चगीतिसमाश्रयात्^{१२} ।

शुद्धादिभेदसंभिन्नो ग्रामराग इतीरितः ॥ ३४ ॥

प्रतिस्थित पाठ— २८. *लपौ । *प्लुता । २९. *मन्द्राः । ३१. *अथ द्विजातिस्वर-
जातिषु; *तोवंशौ । *सहस्र्याणुकम् । ३३. *ध्वनेरिह ।

१. P. परमूर्ध्व(र्ध्व)रेखा । २. P. प्लुत सः । ३. P. में पद्य संख्या यहां २८ है जो सही है; प्रति में एक संख्या आगे चल रही है । ४-४. P. परः परोऽभ्यः स विभूषणेषु । ५. P. समपेष्वंशेषु । ६. P. कौतुकिनात्र (कैमुतिकेन) । A. कौमुतिकेन । K. कौतुकिना । ७. P. तत्रापि तस्याश्रयाः । ८. B. स्युर्विकृता । ९. P. श्रीब्रह्मशैलेशितुः । १०. B. गानपुणांचिता । ११. P. विशेषे(षो) । १२-१२ P. ग्रामसमुद्भूतपञ्चगीतिसमाश्रयात् ।

तदुद्धवश्चोपरागो रागो रञ्जनकृत्तमः ।
 भाष्यते^१ येन तच्छाया^२ स भाषाराग^३ उच्यते ॥ ३५ ॥
 तां मिश्रित्य^{*४} प्रवृत्ता या विभाषा भाषिताऽत्र सा ।
 भाषाविभाषयोरन्तरूपन्नान्तरभाषिका ॥ ३६ ॥
 भाषाद्या गीतयस्तिस्त्रो या[१६A]ष्टिकेनोररीकृताः^५ ।
 तत्र भाषा समाख्याता मुख्यानन्योपजीविनी ॥ ३७ ॥
 स्वरनाम्ना स्वराख्या तु देशाख्या^{*} देशनामतः ।
 अभ्यस्तिसृभ्यो^{*} जायन्ते^६ यास्ताः स्युरूपरागजाः ॥ ३८ ॥
 स्वजात्युद्योतकत्वे येऽनुवर्तन्ते तु तामिह^{*} ।
 अन्यजातिविरूपा ये ते शुद्धा राजसम्मताः^७ ॥ ३९ ॥
 श्रुतिभिश्च स्वरैश्चैव शुद्धत्वेन च जातिभिः ।
 चतुर्भिर्भिद्यते यस्तु स भिन्न इति कीर्त्यते ॥ ४० ॥
 रागाङ्गत्वं ग्रामरागच्छायामात्रोपजीवनात् ।
 भाषाणामाश्रिता छाया वैस्तदङ्गानि तानि च ॥ ४१ ॥
 क्रियाङ्गानि च कथ्यन्ते दीपिकादिक्रियायुजे^८ ।
 श्रोतृचित्तोत्साहकमुखयोगाच्च^९ कोविदैः^{*} ॥ ४२ ॥
 अङ्गाश्रयसमुत्पन्नान्युपाङ्गानि च मेनिरे ।
 देशीरागत्वमप्यस्य रागाङ्गादेरुदीरितम् ॥ ४३ ॥
 पदं वागभिधेयं^{१०} स्यात् सा मातुरभिधीयते ।
 गेयं धातुस्तयो[ः]कर्त्तव्यते^{*} वाग्यकारकः ॥ ४४ ॥
 गान्धर्वो^{*११} मार्गदेशीवित् स्वरादेर्मार्गकोविदः^{१२} ।
 गान्धर्वं तत्र विज्ञेयं स्वरतालपदात्मकम् ॥ ४५ ॥

प्रतिस्थित पाठ— ३६. *तामिश्रित्य । ३८. *देशाख्यो * अभ्यस्तिसृभ्यो । ३९. *तामिह ।
 ४२. *कोविदैः । ४३. *देशीयरागः । ४४. *धातुस्तयोऽकर्त्तव्यते ।
 ४५. *गान्धर्वो ।

१. P. भाष्यते । २. P. तच्छा(च्छा)या । ३. P. भाषा(षा)राग । ४. P. तामा-
 श्रित्य । ५. P. याष्टिकेयो(नो)० । ६. K. भिद्यन्ते । ७. P. राज(ग)सत्तमाः
 (राजसम्मताः) । ८. P. दीपकादिक्रियायुजे । ९. P. ०करणयोगाच्च । १०. P. वाग-
 भिधेया । ११. B. गान्धर्व । १२. P. स्वरादिर्मार्गकोविदः ।

पुरा प्रणष्टां देवेभ्यो वाचं गोरूपधारिणीम् ॥ [१६B]

अधारयदिति प्रोक्तं गान्धर्वमिह सूरिभिः ॥ ४६ ॥

अत्यर्थमिष्टं देवानामत एव प्रकीर्तितम् ।

वंशवीणाशरीरेभ्यः प्रभवस्तस्य सम्मतः ॥ ४७ ॥

तथा चोक्तं—

^१पदस्थस्वरसङ्घातस्तालेन^१ सुमितस्तथा ।

प्रयुक्तश्चावधानेन गान्धर्वमभिधीयते ॥ ४८ ॥

^२पुनर्गीतिं पुनर्वाद्यं गेयं^२ योज्यं पुनः पुनः ।

^३अलात*चक्र प्रतिमरसभावविभावकम्^३ ॥ ४९ ॥

श्रोतुश्चित्तस्य सुखदो गमकः स्वरकम्पनम् ।

स च वाग इति स्थायो^४ रागस्यावयवः स्मृतः ॥ ५० ॥

यत्नतो^५ऽतिशयारोपो रागस्य भजनं मतम् ।

गमकस्थायवर्णाद्या नानालङ्कृत्यलङ्कृताः^६ ॥ ५१ ॥

रागाल (१)पनमालप्तिभूर् र्भिभङ्गिमनोहरा ।

प्रयोगाद्वा* तथालापसंज्ञा साक्षरवज्जिता ॥ ५२ ॥

अनिबद्धं च तामाहुर्गीतं गीतविशारदाः ।

गातृणां वादकानां [च] समूहो वृन्दमुच्यते ॥ ५३ ॥

रागोऽभिधीयते गीतं दशलक्षणलक्षितः ।

लक्षणानि च तत्रांशन्यासौ षाडवमोडवम्^७ ॥ ५४ ॥

अल्पत्वं च बहुत्वं च ग्रहोपन्याससंयुतः ।

मन्द्रताररता^८ चापीत्येवं ज्ञेयानि सूरिभिः ॥ ५५ ॥

प्रबं [१७A] धो रूपकं वस्तुनिबद्धं गीतमुच्यते ।

निबद्धावयवो घातुर्धराधीशस्य^९ सम्मतः ॥ ५६ ॥

प्रतिस्थित पाठ— ४९. *आयातचक्रप्रतिमं । ५३. *प्रयोगाद्वा ।

1-1. P. पदस्थ(ः)स्वरसंघात(स्)तालेन । 2-2. P. पुनर्गीतं पुनर्वाद्यमेवं; B. पुनर्वाद्यमेव । 3-3. P. अलातचक्रप्रतिमं रसभावविभावकम् । 4. P. स्थायी । 5. P. यत्नतो । 6. P. लङ्कृता । 7. P. षाडवमोडवम् । 8. P. मन्द्रता तारता । 9. P. घातुध(र्ध)-राधीशस्य ।

कलाकालप्रमाणेन ताल इत्यभिधीयते ।

अर्द्धमात्रा^१ द्वे च तिस्रो द्रुतो लघुगुरुप्लुताः ॥ ५७ ॥

क्रमात्तेषां चतुर्णां स्युः संज्ञा दलगपा" इति ।

* 0 0 0 0 0 0 0 0 0 0 0 0 0 0

[द्रुते स्याद्देवता शम्भुहिमवदुहिता लघी ।

शिवो गुरुणि संप्रोक्तो प्लुते ब्रह्मादयस्त्रयः ॥ ५८ ॥]*

*द्रुते व्यञ्जतं व्योम बिद्वर्धमात्रं

लघौ व्यापकं ह्रस्वमृज्वेकमात्रम् ।

गुरो वक्रदीर्घो^३ कला च द्विमात्रं

प्लुते सामज्यङ्गदीप्तिमात्रा* ॥ ५६ ॥

द्रुतलघ्वादिरूपादयः*क्रियमानोपलक्षितः ।

गीतादिकं परिच्छिन्दन्^४ कालस्ताल इतीरितः ॥ ६० ॥

पञ्चलध्वक्षरोच्चारमिता मात्रा कलाश्च सा^६ ।

मार्गभिन्नलयोपेता छोटिका चात्र मार्गिता ॥ ६१ ॥

ततः कलाकालकृतो लयः सलयमीरितः* ।

तत्प्रवृत्तेनियमनं यतिर्यतिभिरीरिता ॥ ६२ ॥

ततं वीणादि सुषिरं*⁶ वंशादि मुरजादि च ।

आनद्धं* च^७ घनं कांस्यतालादिपरिकीर्तितम्^८ ॥ ६३ ॥

वाद्यवर्णसमूहस्तु पाटः पट्टधियां मतः ।

वाद्यमात्रोच्यते तत्तत् पाणियोगेन वादनम् ॥ ६४ ॥

रूपादिकं तत्करणं वाद्यप्रकरणे मतम् । [१७B]

स्वरास्ते घातवः प्रोक्ता ये प्रहारविशेषजाः ॥ ६५ ॥

गुणप्रधानभावेन याऽसौ व्यवहृतिर्मता ।

वृत्तिर्निगद्यते साक्षा वाद्यविद्याविशारदः ॥ ६६ ॥

प्रतिस्थित पाठ— ५८. *—*विन्दुओं द्वारा स्थान रिक्त छोड़ा गया है; कोष्ठान्तर्गत पद्य नहीं है। ५९. *यहां 'ए' अक्षर मोर लिखा है। *बिबर्धमात्र । *मात्राः । ६०. *रूपाद्य० । ६१. *०मीरितिः । ६२. *शुक्तिरं । *अनद्धं ।

1. P. अर्धं (धं) । 2. P. दलपगा (गपा) । 3. A. दीर्घो । 4. A. B. परिच्छिदन् ।
5. P. कला च सा । 6. P. सुखि (षि) रं । 7. P. अघनद्वं । 8. P. कास्थं तालादि० ।

गीतानुगं त्रिःप्रकारं ^१वाद्यं ततादिकं* मतम्^१ ।

विन्यासाः पाटवर्णानां वाद्यानि मुरजादिषु ॥ ६७ ॥

स्कन्धादिकम्पः सञ्चः स्यात् कोणः कुणप^२ इत्यपि ।

वीणादिवादनो दण्डः प्रवीणैरुपवर्ण्यते ॥ ६८ ॥

उद्ग्राहा विविधा वाद्यप्रबन्धाः पाटवर्णजाः ।

विभावयन् विचित्रार्थनङ्गाद्यैर्यः प्रयोगतः ॥ ६९ ॥

रसाविभविको द्रष्टुर्नृत्यार्थाभिनयस्तु^३ सः ।

स चतुर्धा बुधैर्ज्ञेयस्तत्राङ्गैर्दशितो मतः ॥ ७० ॥

आङ्गिको वाचिकश्चैव नाटकादिषु तत्त्वतः ।

तान् वा^४ विरच्यते यस्तु विज्ञेयः सात्त्विकः पुनः ॥ ७१ ॥

विभावितस्तु यो भावैः सात्त्विकैर्भाविकैर्न हि^५ ।

आहार्यः स तु विज्ञेयः किरीटादिविभूषणैः ॥ ७२ ॥

शोभामाहृत्य जनितो नटेऽनुकृतितस्ततः^६ ।

तत्राङ्गोऽभिनयस्यैतत्^७ त्रयं मुख्यं प्रकीर्तितम् ॥ ७३ ॥

शाखा चैवाङ्कुरश्चैव नृत्तं चेति समासतः ।

व्यापा[१८A]राः करयोर्येऽत्र^८ विचित्रार्थविवोधकाः ॥ ७४ ॥

ते स्मृता वर्तनास्तज्ज्ञेस्ताः शाखाः परिकीर्तिताः ।

भूतवाक्यार्थविषयमुपजीव्य प्रवर्तितः ॥ ७५ ॥

चित्तवृत्त्यर्पकोऽङ्गानां^९ व्यापाराङ्कुर ईरितः^{१०} ।

स एव सूचीसंज्ञः^{११} स्याद्वाविवाक्योपजीवकः ॥ ७६ ॥

अङ्गहारविनिष्पन्नं नृत्तं तु करणाश्रयम् ।

एतच्चतुर्धाभिनयेनोपेतं नाट्यमुच्यते ॥ ७७ ॥

प्रतिस्थित पाठ— ६७. *तत्त्वादिकं ।

- I-I. P. मतं वाद्यं ततादिकम् । 2. P. कुल(त ?)प । 3. P. द्रष्टुर्नटेऽर्थोभिन-
यस्तु सः । 4. P. वाचा । 5. P. सात्त्विकैर्भाविकेन हि ।; BO. में भी यहां पाठान्तर
नहीं है । 6. P. नटेऽनुकृतितः सतः । 7. P. तत्राङ्गाभिनयस्यैतत् । 8. P. करयोर्यत्र ।
9. P. चित्तवृत्त्यर्थकोऽङ्गानां । 10. P. व्यापारोऽङ्कुर इ(ई)रितः । 11. P. सूचासंज्ञः ।

नृत्यं तत्राङ्गिकैरेवाभिनयैर्व्यञ्जकं तु यत् ।

भावानां मार्गशब्देन तदेवात्रोपवर्णितम्^१ ॥ ७८ ॥

[... ...]^२

नाट्यादित्रितयं ह्येतत् द्विविधं परिकीर्तितम् ॥ ७९ ॥

लास्यताण्डवभेदेन तत्र लास्यं तदुच्यते ।

ललनाललिताङ्गैर्यत् साधितं कामवर्द्धनम् ॥ ८० ॥

आसारितादिभिर्गीतिरुद्धतप्रायवर्द्धितैः^३ ।

करणैरङ्गहारैश्च निवृत्तं विषमैरिह ॥ ८१ ॥

ताण्डवं तण्डुना* प्रोक्तं नृत्तं नृत्तविदो विदुः ।

केचिद् भेदत्रयं चान्यन्* नृत्तस्याहुर्मनीषिणः^४ ॥ ८२ ॥

विषमं विकटं लघ्वित्यत्र तद्विषमं मतम् ।

यदभ्यासवशाद्रज्जुभ्रमणादि प्रदृश्यते ॥ ८३ ॥

विकटं रूपवेषादौ वैरूप्येण* प्रवर्तितम् । १८B]

लघु^५ स्यात् करणैरल्पैरञ्चिताद्यैर्विशेषितम् ॥ ८४ ॥

नन्वत्र नाट्यशब्दोऽयं नर्त्तने*वर्त्तते कथम् ।

यतोऽत्र मुख्यया वृत्त्या रसाविर्भावकत्वतः^६ ॥ ८५ ॥

अभिधत्ते रसं नैतद्वृत्त्या लक्षणया कथम्^७ ।

रसाभिव्यञ्जकत्वेनाभिनयादि चिकीर्षता^८ ॥ ८६ ॥

नर्त्तने नाट्यशब्दोऽयं वर्त्तते नात्र दूषणम् ।

अभिनेयपदार्थस्योल्लेखने प्रक्रिया पुनः ॥ ८७ ॥

प्रतिस्थित पाठ— ८१. *वर्तितः । ८२. *तण्डुना । *चान्य । ८४. *वैरूप्येण ।
८५. *वर्त्तने ।

१. P. तदेवात्रोपवर्णितम् । २. P. में इस स्थान पर यह पद्य और है; BO. के पाठान्तरों में इस पद्य का उल्लेख नहीं है—अतः यह उसमें भी होगा—

आङ्गिकोक्तेन विधिनाभिनयैर्वद्विना कृतम् ।

गात्रविक्षेपणं तद्वि^१ नृत्तमत्रोपवर्णितम् ॥ ७९ ॥

३. P. ० प्रायवर्द्धनैः । ४. P. नृत्यस्याहुर्मनीषिणः । ५. P. लघुः । ६. B. रसाविर्भावकत्वतः ।

७. P. त्वयम् । ८. P. चिकीर्षतः ।

१. B तत्रद्वि ।

कुत्रचिल्लोकधर्मीति नाट्यधर्म्यपि* कुत्रचित् ।
 तत्रादौ लोकधर्म्यास्तु लक्षणं प्रोच्यते मया ॥ ८८ ॥
 स्वभावाच्चेतसो वृत्तेरुपगन्त्री विवर्जिता ।
 विकारेण विशुद्धा च लोकवार्ता क्रियायुता ॥ ८९ ॥
 स्वभावाभिनयोपेता ह्यङ्गलीला* विना कृता ।
 नानास्त्रीपुंश्रिता लोकधर्मी नाट्यक्रिया स्मृता ॥ ९० ॥
 न श्रूयते यत्र वाक्यं योग्यं श्रवणकर्मणा^१ ।
 अनुक्तमपि वा यत्र श्रूयते कुतुकादिव* ॥ ९१ ॥
 लोके यदप्रसिद्धं तु नाट्ये किञ्चित्^२ प्रयुज्यते ।
 मूर्तिमत् साभिलाषं च नाट्यलक्षणलक्षितम् ॥ ९२ ॥
 अतिवाक्यक्रियोपेतं स्वरालङ्कारसंयुतम् ।
 लीलाङ्गहाराभिनयं रागाभिव्यक्तिकारणम् ॥ ९३ ॥
 अश्वस्थपुरुषोपेतमतिसत्त्वविभावकम् ।
 शैलया न विमानानि चर्मवर्मायुधध्वजाः^३ ॥ ९४ ॥
 मूर्तिमन्तः प्र[१९८]युज्यन्ते नृत्यते गम्यन्तेऽपि वा ।
 ललितैरङ्गविन्यासैस्तथाक्षिप्तपदक्रमैः ॥ ९५ ॥
 सुखदुःखक्रियारूपः स्वभावो यस्तु लोकगः ।
 सोऽङ्गाभिनयसंयुक्तो^४ दिव्यमानुषरक्तिदः ॥ ९६ ॥
 ब्रह्मोक्तश्चेतिहासोऽयं नाट्यधर्मीति कीर्तिता (तः ?) ।
 यस्मात् सर्वोऽपि रागोऽयं न ह्यङ्गाभिनयादृते ॥ ९७ ॥
 सर्वोऽप्यभिनयो ह्येष पदार्थज्ञानसंभवः ।
 अङ्गालङ्कारचेष्टादि नाट्यधर्मो^५ प्रतिष्ठितम्* ॥ ९८ ॥
 अङ्गानि शिर आदीनि प्रत्यङ्गानि तथैव च ।
 ग्रीवादोनि तथोपाङ्गं दृष्टिपाण्यर्थादिकं^६ मतम् ॥ ९९ ॥

प्रतिस्थित पाठ— ८८. *धर्मपि । ९०. *ह्यङ्गलीला । ९१. *कुतुकादिव । ९८. चेष्टा-
 श्चेनाट्यधर्म प्रतिष्ठितं ।

१. P. श्रवणकर्मणः । २. P. केचित् (किञ्चित्) । ३. A. चर्मवर्मायुधध्वजाः;
 B. चर्मवर्मायुधः । ४. A. संयुक्तो । ५. P. नाट्यधर्म्या । ६. P. दृष्टिपाण्यर्थादिकं ।

व्यञ्जकाः स्युर्मनोवृत्तेर्मुखरागा रसाश्रयाः ।
 करप्रचाराः करयोर्व्यापाराः करणानि च ॥ १०० ॥
 क्रियाविशेषो हस्तस्य स्वतन्त्रोऽभिनयाय^१ यः ।
 निष्पत्तिविषये तानि ध्वननाद्यास्तु^२ तत् क्रियाः ॥ १०१ ॥
 विश्रान्तिस्थानकं क्षेत्रं सविलासं करस्य तु ।
 सविलासा रसोपेता[ः] करपादादिक्रियाः^३ ॥ १०२ ॥
 कारणं नृत्यकरणं तदेव परिकीर्तितम् ।
^४तदेवोत्प्लुतिपूर्वं स्यादुद्धतप्रायनर्त्तने^४ ॥ १०३ ॥
 अङ्गहारोऽङ्गविक्षेपः करणैरुपबृंहितः ।
 चालनं करपादादे^{*} रेचकः सविलासकम् ॥ १०४ ॥
 विचित्रं चरणादीनां कर्म चारीसमं कृतम् ।
 चारणं^५ चरणं चित्रं मण्डलं संप्रचक्ष[१६B]ते ॥ १०५ ॥
 स्थानं स्यादक्रियः कश्चित्^{*} सन्निवेशः शरीरगः ।
 तदर्थसाधनी^६ चेष्टा वाङ्मनःकायसंभवा ॥ १०६ ॥
 वृत्तिः स्यात् स्वान्यशस्त्राणां^७ कर्तुं पातमपातने^{*८} ।
 उचिता नर्त्तनाङ्गस्य^९ संग्रामे न्याय उच्यते ॥ १०७ ॥^{*}
 [मनोहरा स्थिती रेखा त्वङ्गानां मेलके सति ॥
 योग्यः श्रमविधिः^{१०} पात्रं नर्त्तनाधार इष्यते ।]^{*} ॥ १०८ ॥
 तदेव गोण्डलीं प्राहुः स्वयं गायनदर्शनात्^{११} ।
 स्यादाचार्य उपाध्यायः^{१२} संप्रदायस्तु तद्विदाम् ॥ १०९ ॥
 वृन्दमाहुः पद्धतिश्च नृत्यस्य परिपाटिका ।
 वर्णकैरुपलिप्ताङ्गो लयतालविचक्षणः ॥ ११० ॥

प्रतिस्थित पाठ— १०४. *०पादारे । १०६. कश्चित् । १०७. *पद्य सं० १०७ नहीं है ।
 १०७. *पातमपातने । १०८. *यह पद्य प्रति में नहीं है ।

1. B. स्वतन्त्राभिनयाय । 2. P. धूनानद्यास्तु । 3. P. करपादादिका क्रिया ।
 4-4. P. तदेवो(त्)प्लुतिपूर्वं स्यात् उद्धतप्रायनर्त्तने । 5. P. चारीणां । 6. P. पुमर्थसाधनी ।
 7. B. शस्त्राणां । 8. P. च्यावनपातने । BO. पातमपातने । 9. P. धर्त्तनाङ्गस्य ।
 10. BO. नेयविधिः । 11. P. गायननर्त्तनात् । 12. P. उपाध्यायः(ः) ।

सभाजनमनोहारी यो नृत्यति स प्रेरणी^१ ।

नटोऽभिनयवेदी स्यान्नर्तको मार्गनृत्यवित् ॥ १११ ॥

रस्यते यः सहृदयः स रसो रसिकप्रियः ।

शेषं स्वावसरे लक्ष्माभिधास्ये^१ लक्ष्मविन्मुदे^२ ॥ ११२ ॥

भूभृत्त्वं भूभृतां येन कुटुम्बीकरवत्^{*३} कृतम् ।

संज्ञायै केवलं तेन राज्ञा संज्ञा निरूपिता ॥ ११३ ॥

^४इति श्रीराजाधिराज श्री कुं० पदोल्लासे रसपरीक्षणं तृतीयं समाप्तम् ॥ छ ॥^४

प्रतिष्ठित पाठ— १११. *प्रेरणी । ११३. *कुटुम्बीकरवत् ।

१. A. B. लक्ष्म्याभिधास्ये । २. A. लक्ष्म्यविन्मुदे । ३. P. कुटुम्बीकरणात् ।

४-४. P. इति श्रीराजाधिराजश्रीकालसेनधिरचिते संगीतराजे पाठधरत्नकोशे पदोल्लासे संज्ञापरीक्षणं तृतीयं समाप्तम् ॥

परिभाषा नाम चतुर्थ परीक्षण

पुमानिति परात्मेति¹ कर्त्तेति परिभाष्यते ।

यस्तीर्थिकैस्तमीशानं* भाषातीतं नमाम्यहम् ॥ १ ॥

अंशान्मध्यमसप्तक²स्थि[२०A]तवतस्तारावधाव(1)व्रजेत्—

तारस्थाश्चतुरः स्वरानिह ततोऽव्विकामचारः³ स्मृतः ।

आरो[हा]दपि⁴ तारषड्जमवधि तं* नन्दयन्त्यां विधा-

यारोप्यो गणनाविधाविह परं लुप्तस्वरोऽप्यादृतैः ॥ २ ॥

अंशान्मध्यमसप्त वा⁵ स्थितव[तो] ह्यामन्द्रकस्थांशकं*

मन्द्रन्यासकमाप्य⁶ वा तदधरत्रिश्रुत्यवस्थावधि ।

कार्यं जात्ववरोहणं निगदिता सीमा परेयं सदा

मन्द्रस्थानगतेरतोऽवगमनेऽव्विकामचारः⁷ स्मृतः ॥ ३ ॥

पूर्णत्वे सति षाड्वौडुवकृतोरल्पत्वमत्यल्पता⁸

वाक्यादेव विधीयते क्रमतया प्राप्तापि विद्या ततः⁹ ।

पञ्चम्यां तु विपर्ययेण¹⁰ भवती जाती यतस्ते* द्वयोः

प्राप्तौ तत्परिसंख्यैकवचनं प्रायोऽभिधेयास्पदम्¹¹ ॥ ४ ॥

ये¹² प्रयोगमवन्तीह मिलित्वा षट्स्वरास्तु ते ।

षाडवाः षट्स्वरं¹³ गीतं षाडवं तद्भवत्वंतः¹⁴ ॥ ५ ॥

यस्मिन् वात्युडवस्तदुक्तमुडुवं¹⁵ भूतेषु तत्पञ्चमं

तत्संख्यौडुविकावशेन गदिताः पञ्चस्वरास्त्वौडुवाः ।

सञ्जातास्त इमे तदौडुवितमत्रोक्तं तु गीतं बुधैः

संबन्धास्तत¹⁶ एव वि[२०A]श्रुतिमगात्¹⁷ पञ्चस्वरं त्वौडुवम् ॥ ६ ॥*

प्रतिस्थित पाठ— १. *यस्तीर्थे कैस्तमीशानं । २. *वधितं । ३. *०स्थांशकं । ४. *यस्ते ।

५. *५ का अंक पुनः दोहराया गया है और यही क्रम आगे तक चालू रहा है ।

1. B. कुछ स्थान छोड़ कर 'पुमान् परमात्मेति' । 2. P. अंशान् मध्यमसप्तकं ।
3. P. ततो वाक्कामचारः । 4. P. आरोहेदपि । 5. P. अंशान्मध्यमसप्तकं । 6. A. B. न्यासकमाद्य । 7. B. गमने वाक्कामचारः । 8. P. षाड्वौडुव० । 9. P. विद्यावता ।
10. B. विपर्येण । 11. P. प्रायो विधेयास्पदम् । 12. P. यो(ये) । 13. P. ष(ट्)स्वरं ।
14. P. तद्भवत्वंतः । 15. B. यस्मि वात्युडव० । 16. P. संबन्धास्तत । 17. B. विश्रुति गात्; 'ति' के बाद स्थान छूटा हुआ है ।

ताल एककले मार्गश्चित्रो^१ गीतिस्तु मागधी ।
 द्विकले* वार्तिको मार्गो गीतिः संभाविता मता ॥ ७ ॥
 चतुष्कले तु पृथुला गीतिर्मार्गस्तु दक्षिणः ।
 या जातिषु कला प्रोक्ता सा दक्षिणपथाश्रिता^२ ॥ ८ ॥
 चित्रवार्तिकयोर्ज्ञेया द्विगुणा द्विगुणा तु सा ।
 अंशस्वररसस्तज्ज्ञेयः सर्वजातिषु ॥ ९ ॥
 अंशश्च जन्यरागाणां ज्ञेयो जनकजातिषु ।
 स्यातां* मेलापकाभोगौ रूपकेन^३ क्वचित् क्वचित् ॥ १० ॥
 यत्र वस्तुकृता* वस्तु नोक्तमाभोगलक्षणम् ।
 पदैस्तत्र प्रकर्तव्य^४ आभोगो गीतकोविदैः ॥ ११ ॥
 आभोगध्रुवयोरन्तरतरो*^५ धातुरस्ति यः^६ ।
 छायालगान्तरे सोऽत्र रूपकेषूपवर्णितः^७ ॥ १२ ॥
^८अव्यादीनि* तु यान्यत्र रूपकाणि न्यरूपकन्^९ ।
 केचिन्न तेषु कर्तव्य आभोगः कर्हिचिद्बुधैः ॥ १३ ॥
 अत्र यन्मानमाख्यातं तालज्ञैस्तालकर्मणि ।
 विश्रा[न्ति]युक्तया काले क्रियया तदिहेष्यते ॥ १४ ॥
 धात्वादिवादनं मत्तकोकिलायां यदीरितम्^{१०} ।
 तदेकतन्त्रीमुख्यासु वीणासु स्याद्यथायथम् ॥ १५ ॥ * [२१A]
 यदेकतन्त्र्यामुद्दिष्टं नकुलादिषु तत् स्मृतम् ।
 वेणुप्रवीणा वीणास्थं वेणुष्वतिदिशन्ति तत् ॥ १६ ॥

प्रतिस्थित पाठ— ७. *द्विकुले । १०. *स्याता । ११. *वस्तुकृता । १२. *०ध्रुवयोरन्तर-
 तरतरो । १३. *तुद्यादीनि तु ।

१. B. ०श्चित्तो । २. A. B. दक्षिणपथाश्रिताः । ३. P. रूपकेन (रा) । ४. P. प्रयो-
 क्तव्य । ५. P. ०ध्रुवयोरन्तरतु(त)रो । ६. P. धातुरस्त्रि(स्ति)यः । ७. P. रूपकेषु-
 (षू)पवर्णितः । ८. B. अव्यादीनि तु यान्यत्र । K. अव्ययादीनि । ९. P. न्यरूपपन् ।
 १०. B. तदीरितम् ।

आहुरेकमानतालयुक्तं ताभ्यां^१ विवर्जितम् ।
 वीणावाद्यं कश्चिदाह मानेनैतद्विना कृतम् ॥ १७ ॥
 लीलाकृते^२ ध्रुवातालयुगं स्यात् स्वेच्छया कृतम् ।
 अस्य लक्ष्यप्रधानत्वाद्^३ व्याख्या लक्षानुसारिणी ॥ १८ ॥
 कर्तव्या लक्षतत्त्वज्ञैर्लक्ष्ये^४ तत्त्वविरोधिनी^५ ।
 ग्रहादिनियमो^६ द्रष्टानुरोधाच्छास्त्रगोचरः^६ ॥ १९ ॥
 लक्ष्येऽन्यस्वरसंदर्भो नान्यथात्वमिहार्हति ।
 स्वस्थानानां चतुष्केण स्वरैः स्वस्थानसंभवैः ॥ २० ॥
 वेणावपि च वीणावद्रागोत्पत्तिरिहोच्यते^७ ।
 लक्षणेन* विरुध्यते^८ यत्र रागस्तु तत्र हि ॥ २१ ॥
 लक्षणस्थं द्वितीयादि ग्रहापेक्षं^९ प्रकल्पयेत् ।
 किन्तु ग्रहादघो^{१०} ये स्युः स्वरा लक्ष्मणि तावताम् ।
 यथासम्भवमेव^{११} स्यात् स्थायी रागो स्वरोऽपि च *^{१२} ॥ २२ ॥
 पात्रं रंगं प्रविश्य प्रथमत उदितं^{१३} चातुरस्यं सुरेखं
 देहे धृत्वाऽङ्घ्रियुग्मं सममथ लतया लक्षितं पाणियुग्मम् ।
 कृत्वा वामं हृदिस्थं करमपि ललितं प्रायशो ने[२१B]त्रपात्रं^{१४}
 लक्ष्यं^{१५} साक्षात्तु तत्तच्चरणमनुगतं नर्तनं प्रारभेत ॥ २३ ॥
 एकैकं करणं विशिष्य कलया^{१६} कार्यं गुरुप्रायया
 पार्थक्येन तदङ्गहारनिवहेष्वाद्यं हि शेषाण्यतः ।
 न्यूनत्वं* करणस्य नाप्यधिकता दोषाय तेषु स्फुटं
 लक्ष्मस्थं^{१७} यदसूत्रयन्^{१८} स्वयमयं वा शब्दमृष्यग्रणीः ॥ २४ ॥

प्रतिस्थित पाठ— २१. *लक्षणेन । २२. *स्वरोत्रि च । २४. *न्यूनत्वं ।

१. P. ताभ्यां । २. P. लीलाकृतम् । ३. P. लक्ष(क्ष्य)प्रधानत्वाद् । ४. A. में
 रेफ नहीं है । ५. P. लक्ष्म(1)विरोधिनी । ६-६. द्रष्टोऽनुरोधा० । ७. P. ०रिहोदिता ।
 ८. P. निरुध्यते । ९. P. ग्रहापेक्षं । १०. A. ग्रहादघो । ११. B. यथासंभवेव ।
 १२. P. रागेश्वरोऽत्र च; B. रोगेश्वरो । १३. P. उदितं । १४. P. नेत्रपात्र- ।
 K. नेत्रपत्रे । १५. P. दक्षः; K. दक्षं । १६. P. विशिष्टकलया । १७. B. लक्ष्मस्थं ।
 १८. P. यदसूत्रयत् ।

लीनं तत् समनन्तरं समनखं^१ कृत्वा ततो व्यंसितं
^२पाणी चात्र^{२*} तु विच्युतो विरचयन्नालीढकं संश्रयेत् ।
 प्रत्यालीढकसन्निवेशविधिनोज्झित्वा तदालीढकं*
 कार्यं सर्वमशेषमाश्रितमिदं^{३*} सर्वाङ्गहारेष्वपि ॥ २५ ॥
 चार्यो युद्धनियुद्धयोनिगदिता* वृत्तिस्थिता भारती^४
 नाट्यादित्रितये गतौ च ललितैरङ्गैः प्रयोज्याश्च ताः ।
 मुख्यो यः करपादयोस्तदनुगो यः^५ स्यात् स चाग्रेसर-
 स्तत्र स्यात् समकालता तदुभयोः प्राधान्यसाम्ये सति ॥ २६ ॥

अथवा—

मुख्यत्वं यदि हस्तकस्य चरणस्य स्यात्तदा सोऽग्रगो-
 ऽन्यस्य स्यादनुगामिता तु^६ समकालत्वं द्वयोः साम्यतः ।
 यत्र स्याच्चरणः करस्तदनुगो हस्तस्ततः स्यात्[२२A]त् त्रिकं
 ह्यङ्गोपाङ्गनयस्तदा^७ चरणयोः स्यात् किङ्करत्वाग्रणीः ॥ २७ ॥
 इत्यङ्गस्य नियोजनं चरणयोः प्राधान्यमाभाषितं^८
 प्राधान्ये करयोस्तदादिगदितं^९ तज्ज्ञैः*पदाद्यङ्गकम् ।
^{१०}चारं चारमुपाश्रयश्च पदयोः^{१०} पृथ्वी यथा स्यात्तथा
 कारं कारमपूर्वहृत्करयुगं^{११} कट्यां^{१२} भजेत स्थितिम्^{१२} ॥ २८ ॥*
 अर्धेन्दुः^{१३} स्वललाटके सदितरः^{१४} सत्पक्षप्रद्योतको
 भूत्वा^{१५} संश्रयते कटीमथ यथाशोभं* तु हस्तान्तरम् ।
 तत्र^{१६} भ्रूवदन्तास्यरागपवनाद्योपाङ्गकोल्लासिताः
 प्रत्यङ्गैरुपवृहिता^{१७} अनुसरं स्युर्नर्तने हस्तकाः^{१७} ॥ २९ ॥

प्रतिस्थित पाठ— २५. *पाणीपा चात्र । *तदालीढकं त । *सर्वमशेषमाश्रित इव ।
 २६. *युद्धनियुद्धयो निगदिता । २८. *पद्य सं. २८ नहीं है । २९.
 *यथाशोभं ।

१. P. समनखं । २-२. P. पाणी चात्र तु । ३. P. सर्वमशेषमाश्रित इव । ४. P.
 वृत्ति(त्ति)श्रिता भारती । ५. P. ऽन्यः । ६. P. ऽनुगामितानु० । ७. P. ह्यङ्गो-
 पाङ्गव्य(?)स्तदा । ८. P. प्राधान्य आभाषितं । ९. A. B. करयोलस्तादि० । १०-१०. P.
 चारमुपाश्रयश्चरणयोः(ः) । B. चारंवार० । ११. P. कारं कारमपूर्ववत्० । १२. P.
 भवेत्स्थितिम् । A. भवेत् स्थितिम् । B. भवेत् स्थितिम् । BO. भजेत् स्थितिम् ।
 १३. A. B. अर्धेन्दुः । १४. P. स च नाटके स च भवन् । १५. P. नृत्ते । १६. P.
 नेत्र । १७-१७. P. इह कराः कार्या रसव्यञ्जकाः । B. इति ।

पात्रैरुत्तममध्यमैः सललिताः सुव्यक्तलक्ष्मान्विता
 योज्याः^१ सौष्ठवसंयुतास्तदितरेस्तद्वैपरीत्यान्विताः ।
 भालक्षेत्रगताः* सदा सदभिनेये* वक्षसः क्षेत्रगा —
 स्ते*स्युर्मध्यमकेऽधमे त्वधरगा नेयं^२ व्यवस्था नटे ॥ ३० ॥
 श्रेष्ठैः^३ सन्निहिता न दूरकलिता मध्येऽधमे दूरगाः
 प्रत्यक्षादिषु तत् प्रचार उचितः स्यादल्पताद्यञ्चितः ।
 भीतव्याकुलतन्द्रिमुच्छितविषण्णग्लानवृद्धज्वरि—
 ४*क्षुच्छीतार्तशयालुतापप्रमदोन्मत्तप्रमत्तादिषु*^४ ॥
 नो हस्ताभिनयः प्रयोक्तुमुचितः स्यात् कर्कटादि विना
 यस्मात्ते पुरुषस्य भावमखिलं संसूचयन्त्यान्तरम्* ॥ ३१ ॥
 सामस्त्यव्यासयोगैः करकरणमिलद्बाहुसंयोजनैर्या
 जायन्तेऽसङ्ख्यरूपाः^५ क्रमत इह रसोल्लासवैचित्र्यतश्च* ।
 आवर्त्यवर्त्तनास्ता^६ रसमनुरुचिरास्तेन^७ लास्यानुरूपा
 याभिर्नृत्यप्रपञ्चस्वभिनयचतुराः पाणयोऽनेकशः^८ स्युः ॥ ३२ ॥
 रेखाया^९ अनतिक्रमात् सुनिपुणं^९ नानाविभङ्गि^{१०} स्फुरत्—
 तत्तद्भावजवर्त्तनाविचलिताः शोभाभृतो बाहवः ।
 रच्यन्ते यदि चालना^{११} नियमितास्तज्ज्ञस्तदा^{१२} ते पुनः
 १३ शर्वाणीभरणानुरागरसिक*श्रीकुम्भभूमीभृता^{१३} ॥ ३३ ॥
 ओव्यादिगोणी^{१४} [मलपं]*पदं* स^{१५}
 छायालगस्थध्रु[वकान्त्यसंस्थाः]* ।

प्रतिस्थित पाठ—३०. *लाभक्षेत्रगताः । *सदभिनेये ये । *ते । ३१. *—*क्षुच्छीतार्त-
 शयालुतापप्रमत्तोन्मत्तप्रमत्तादिषु । *संसूचयन्त्यान्तरं । ३२. *०विचित्र्य-
 तश्च । ३३. *०रसिकः । ३४. *तीन वर्णों का स्थान रिक्त है ।
 *यद । *पांच वर्णों का स्थान रिक्त है ।

१. P. योज्याः (:) । २. P. ०त्वधरगाश्चेयं । ३. P. श्रेष्ठैः । B. श्रेष्ठेन । ४-४. P.
 क्षुत्क्षान्तार्तशयालुतापसजनोन्मत्तप्रमत्तादिषु । BO. क्षुत्क्षीतार्त०; A. B. क्षुत्क्षान्तार्तशयालु-
 तापसप्रमत्तोन्मत्तप्रमत्तादिषु । ५. P. जायन्ते सख्यरूपाः ।; K; BO. जायन्तेसंख्यरूपाः ।
 ६. P. आवर्त्तवर्त्तनास्ता । ७. P. स्वेन । ८. P. याभिर्नृ(र्त्)त्यप्रपञ्चेवभिनयचतुराः ।
 ९. P. अनतिक्रमास्तु । १०. B. नानाविभृंगि । ११. P. चालका । १२. P. निगदि-
 तास्तज्ज्ञस्तदा । १३-१३. P. शर्वाणीचरणानुरागरसिकश्रीकालजिद भूभृता । १४. P.
 ओन्तारिगोणी० । BO. ओव्यादिगोणी० । १५. P. च ।

हृदि प्रपूर्वा च तदन्त्यखण्डे-

ऽप्यवत्सकस्यापि* तथान्त्यखण्डे ॥ ३४ ॥

एलादिगामि[गजरोपश]*मान्त्यखण्डे*

वाद्याश्रिते तु तुडुके^१ऽप्यखिलप्रबन्धे* ।

प्रायः प्रयोगमुपयान्ति भुजप्रपाताः^२

[ना]*न्य[त्र]*ते च कविते^३ सुतरां प्रशस्ताः ॥ ३५ ॥

चित्रकूटैकदेशस्थो^४ यो^५ देशा[२३A]नखिलानपि ।

शास्ति तेन तथा भूता परिभाषाऽत्र भाषिता ॥ ३६ ॥

यो मूर्ध्नि द्विषतां पदं प्रतिपदं धत्ते पदं स्वं गुणैः

स्फीतैरुन्नमयन् पदार्थमपि यत् संवर्त्तनोल्लङ्घयन्^६ ।

तेनात्रैकपदे पेदे धृतवता कुम्भेन^७ राज्ञा हृदा

शर्वाण्याः पदबन्धहेतुकपदोल्लासः पदे स्थापितः ॥ ३७ ॥

^८इति श्रीराजाधिराज श्री कु० परिभाषा नाम चतुर्थं परीक्षणं परिपूर्णं पदोल्लासश्च समाप्तः ।^८

प्रतिस्थित पाठ— ३४. *०कस्त्यापि । ३५. *पांच वर्णों का स्थान रिक्त । * चान्त्य-
खण्डे । *३६ का श्रंक बीच ही में पुनः दोहराया गया है । *एक वर्ण
का स्थान छोड़ा गया है । *एक वर्णन का स्थान रिक्त है ।

१. P. तुडुके । २. P. भुजाः समस्ता । BO. भुजप्रपाता । ३. P. कविते(?) ।
४. P. ब्रह्मशैलैकदेशस्थो । ५. B. ये । ६. P. स्वं वर्त्तनोल्लङ्घयेत् । ७. P. कामेन ।
८-८. P. इति श्रीजगदीश(श्व)रवनदेवनिजगणेन जगदीश्वरी^१कामेश्वरीचरणकिङ्करेण
श्रीकामाक्षा^२गिरिविभुना अर्घ्युष्टतमनरेश्वरेण भीष्मपुरजयानीतानेकराजकन्यारत्नेन श्रीपुर-
ग्रहणसंवधितयशोभरेण वाटिकाचलग्रहणजनितकीर्त्तिपूरपरजिताचलनायकेन^३ गं(सं)गमतीर-
दुर्गोद्धरणोद्धृतसकलमण्डलाधीश्वरेण दमनपुरविध्वंसनवर्दीकृतयवनीनिचयेन महिषमेरुजया-
जेयविभवेन शाकम्भरीरमणपरिशीलनपरिप्राप्तशाकम्भरीपरितोषितशाकम्भरीप्रमुखशक्तित्रयेण
अष्टादशगिरिशिखरपरिवारिता^४—ञ्जनगिरिविजयविल्यातवीर्यगर्वेण सहदस्त्रमातृकापुरोद्-
घूलनधर्षिता(त)महोरगपुरेण श्रीवनदेवस्वामिप्रसादरक्षणापर^५—परमेश्वरेण ^६त्र्यम्बकेश्वर-
सन्निधिकीर्त्तितस्तम्भोन्नतजयस्तम्भेन श्रीब्रह्मगिरिभोमस्वर्गतायथार्थीकरणरचितचारुपथेन
(चालू)

१. K. जगदम्बिकाकामाक्षी । २. K. कामेश्वरी । ३. K. बलनायकेन । ४. K.
परिवारिताञ्जनादिगिरि etc. । ५. K. में 'पर' नहीं । ६. K. अम्बकेश्वर० ।

१ श्रीकामाक्षानिरिन्धीननिमित्तपराजितसुमेदना श्रीमहिषाचलोपरि श्रीहरिशरणविरचिता-
चलदुर्गेण अभिनवभरताचार्येण वीणावादनप्रवीणेन यवनकुलाकालकालरात्रिरूपेण त्रिसन्ध्या-
क्षेत्रसमुद्रसम्भवरोहिणीरमणेन परमभागवतेन महाराजाधिराजश्रीराजमानमृगाङ्गतामराज-
नन्दनेन महाराज्ञीश्री-२ सोभाग्यवतीजसमाम्बिकाहृदयनन्दनेन३ सकलसीमन्तिनीशिरोमणि-
निकुम्भराजन्यवंशावतंसमहाराज्ञीश्रीकर्मवती४-लघुमादेवीहृदयाधिनायेन इति५ राजाधिराज-
श्रीकालसेनविरचिते६ संगीतराजे षोडशसाहस्र्यां संगीतमीमांसायां पाठ्यरत्नकोशे पदोत्तासे
परिभाषापरीक्षणं चतुर्थं समाप्तम् ॥

(पदोत्तासश्च समाप्तिमगात्)

१. B. श्रीकामाक्षी० । २. A. में 'श्री' नहीं । ३. K. हृदयानन्दनेन । ४. K. में 'श्री' और है । ५. K. में 'इति' नहीं । ६. K. के मत से 'कालसेनेन विरचित' पाठ श्रेष्ठ है ।

३. छन्द उल्लास-अनुष्टुब् नाम प्रथम् परीक्षण

छन्दानुवृत्तिकारीणि^१ यस्य छन्दांसि जाग्रति ।
तमच्छन्दकृतं^२ वन्दे स्वच्छन्दं^३ गिरिजापतिम् ॥ १ ॥

समासेन प्रबन्धानां मूलभूतानि कानिचित् ।
तत् प्रयोगोपयोगीति^४ छन्दांसि व्याहरामहे ॥ २ ॥

मयरसतजभनसंज्ञाः कथिता अष्टौ गणाः क्रमेणैते ।
विज्ञेया वर्णभावाः^५ प्रस्तारे ते त्रिकाः सर्वे ॥ ३ ॥

सर्वगुरादिल उक्तो मध्यलघुः स्यात् तथान्त्यगुरुलघुकौ ।
मध्यगुरादिगुरन्त्यौ सर्वलघुः स्यात् तथैवान्त्यः ॥ ४ ॥

पृथ्व्यम्बुवह्निमरुदम्बरसूर्यचन्द्र-

नाकाधिदैवतयुता मगणादयोऽमी ।

श्रीवृद्धिमृ[२३B]त्युपरदेशफलानवाप्ति^६—

रुक्तीत्तिसौख्यफलदा मुनिभिः प्रदिष्टाः* ॥ ४ ॥

दत्तचपषा मात्राख्या* द्वित्रि^७चतुःपञ्चषट्कलाः*^८क्रमशः ।

१द्वित्रिशरशैलविश्व*^९भेदास्तेषामिमे गदिताः ॥ ५ ॥

उक्तात्युक्ता तथा^{१०} मध्या प्रतिष्ठातिप्रतिष्ठिका ।

गायत्र्युष्णिगनुष्टुप् च^{११} बृहती पङ्क्तिरित्यपि ॥ ६ ॥

त्रिष्टुब्^{१२} जगती चातिजगती[च] शक्वरीति च ।

सैवातिपूर्वाष्ट्यत्यष्टी धृतिश्चातिधृतिस्तथा ॥ ७ ॥

प्रतिस्थित पाठ— ४. *प्रदिष्टां । ५. *‘मात्राख्या’ के आगे ‘द्वित्राख्या’ अधिक पाठ है ।
*कला । *द्विद्विशरशैलविश्व ।

१. P. छन्दानुवृत्तिकारीणि । २. P. तम(च्)छन्दकृतं । ३. B. स्वं छन्दं । ४. P. प्रयोगोपयोगीनि । ५. BO. वर्णभावाः । ६. B. मृत्युपरदेशः । ७. B. द्वित्रिः । ८. B. कला । ९-९. P. द्वित्रिवेदशररसः । B. रसशर । ‘द त च प ष’ के (द) द्विकल के (द्वि) दो, त (त्रिकल) के (त्रि) तीन, (च) चतुष्कल के (शर) पाँच, (प) पञ्चकल के के (शैल) आठ और (ष) षट्कल के (विश्व) तेरह प्रस्तार भेद होते हैं । १०. B. में ‘तथा’ नहीं है । ११. B. में ‘च’ नहीं है । १२. P. त्रिष्टुप् च । B. में ‘च’ नहीं है ।

कृतिश्च प्रकृतिश्चैवाकृतिर्विकृतिरेव च ।

संकृत्यभिकृती चैवोत्कृति^१च्छन्दांसि नामतः ॥ ८ ॥

आरम्भैकाक्षरात् [पादात्] षड्विंशत्यक्षरावधि^२ ।

पादैः क्रमादिमानि* स्युर्मालावृत्तमतः^३ परम् ॥ ९ ॥

एकमात्रो* ऋजुर्ह्रस्वो^४ लघुर्ज्ञेयो^५ गुरुः पुनः ।

वक्रो^६ दीर्घो विसर्गान्तः^७ सानुस्वारो द्विमात्रिकः ॥ १० ॥

अं ह्रस्वादिसंयुते*^८ वर्णो व्यञ्जने चाग्रगे लघुः ।

पादान्ते वा लघोर्गत्त्वं वंशस्थादिषु नो पुनः ॥ ११ ॥

पदान्तेऽत्र यतिः कार्यो^९ लुप्तालुप्तविभक्तिके ।

अ्यादिकाक्षरविच्छिन्ने^{१०} पदान्ते च तथावि[२४A]धे ॥ १२ ॥

नार्द्धे समाससन्धौ* स्तो यतिर्विच्छेदसंज्ञिका ।

ओचित्यादत्र^{११} विज्ञेया यतिः श्रुतिसुखा बुधैः ॥ १३ ॥

यतो मधुरता श्लाघ्या भारत्या^{१२} भरतादिभिः^{१३} ॥ १४ ॥

अविशेषे* तुरीयांशश्च्छन्दसः पाद इष्यते ।

द्विपदाद्यौ द्वितायांशादिकः पादो यतः स्मृतः ॥ १५ ॥

उक्ता गः श्री, अत्युक्ता^{१४} गौर्दृष्टा* सा स्त्री, मो मध्यायाम् ।

नारी,^{१५} शंभाः पातु त्वां सा कन्या मगौ प्रतिष्ठायां* स्यात् ॥ १६ ॥

यथा—

सेयं कन्या गौरी पायात्, शंभोर्या^{१६} शेते हृत्पद्मे ॥ १७ ॥

अत्युक्ताया रतिगणा भेदा मध्याभवास्तथा ।

कामस्य तु प्रतिष्ठाया भेदा बाणगता^{१७} मताः* ।

अत्युक्तायां^{१८} लपूर्वा ये* तेष्वदावधिको लघुः ॥ १८ ॥

प्रतिष्ठित पाठ— ९. *क्रमादिनामानि । १०. *एकमात्र । ११. *अं ह्रस्वादि संयुते । १२. *समाससंधौ । *ओतिर्विच्छेदसंज्ञिका । १५. अविशेष । १६. *गौ दृष्टा । *प्रतिष्ठा । १८. *मता ।

1. P. चोक्तानि । A. B. ०कृति छन्दांसि । K. चैवोक्तातिच्छन्दांसि । 2. P. ०क्षरावधिः । 3. P. स्युः माला० । 4. P एकमात्रो ऋजुर्ह्रस्वो । B. एकमात्र० । 5. P. लघुर्ज्ञेयो । 6. P. नैको । 7. P. विसर्गो(र्ग)न्तः । 8. B. अं ह्रस्वादि । 9-9. P. यतः कार्यो । 10. P. आदिकाक्षर० । A. ०विच्छिन्ने । 11. P. ओचित्यदेऽत्र । A. ० वित्पदे । 12. P. भारत्या । 13. P. में यहां पद्यसंख्या १४ दी है । 14. A. B. श्री अत्युक्ता । 15. A. में 'नारी' द्वितीय चरण में है । 16. P. पायाच्छंभोर्या, A. पायात् शंभोर्या... । 17. A. बाणगणा । 18. P. अत्युक्ताया ।

समासमविभेदेन द्विधानुष्टुविहोच्यते^१ ।

चित्रपदा भभगा गः*, उचता विद्युन्माला मी गो ॥ १९ ॥

जरी लगी प्रमाणिका नाराचमत्र तर्लगाः ।

[अनुष्टुप् न सनावाद्याद्वक्त्रं ये तुर्यतोऽभीष्टम् ।]*

अनुष्टुप् सनावाद्याद्वक्त्रं ये तुर्यतोऽभीष्टम् ॥ २० ॥

पथ्यावक्त्रं समुद्दिष्टं तुर्याज्जे युग्मपादयोः ।

तुर्या दो जे नतभरमसंनैविपुलादयः^२ ।

प्राय[२४B]स्तुर्यो गस्तास्वोजे यृजि पद्भ्यो लघुः सदा ॥ २१ ॥^३

पञ्चवक्त्रप्रसादाप्तसाम्राज्येन महीभृता ।

^३कुम्भेन वक्त्रवृत्ताद्यमनुष्टुप्परिकीर्तितम्*^३ ॥ २२ ॥

^४इति श्रीराजाधिराज कुं० छंद उल्लासेऽनुष्टुप्परीक्षणं प्रथमं समाप्तम् ।^४

प्रतिस्थित पाठ— १९. *त्रिपदा भभभाग । २०. *यह पंक्ति दो बार लिखी गई है ।
२२. *परिकीर्तित ।

१. B. द्विधा अनुष्टुप्... । २. P. नत-भरम(?) संनं० ।; B. नतरभ... । (नवि-
पुलादि भेद यथा— नविपुला, तविपुला, भविपुला, इत्यादि) । ३. P. कालसेनेन वृत्ताद्यमनुष्टुप्
परिकीर्तितम् ॥ २२ ॥ ४-४. P. इति श्रीराजाधिराजमहीमहेन्द्रश्रीकालसेनविरचिते
संगीतराजे षोडशसाहस्र्यां संगीतमीमांसायां पाठधरत्नकोशे छन्द उल्लासे अनुष्टुप्परीक्षणं
प्रथमं समाप्तम् ॥

वृत्त नाम द्वितीय परीक्षण

अज्ञातवृत्तं ब्रह्माद्यैः ^१श्रितं वृत्तं ^१महात्मनाम् ;
परिज्ञातजगद्वृत्तं सवृत्तं तं ^२भजे शिवम् ^३ ॥ १ ॥

अथ वृत्तं प्रकीर्त्यते—

तद्विधा* वर्णमात्राभ्यां पद्यं चैव चतुष्पदी ।
समैः पादैः समं वृत्तं द्वाभ्यामर्द्धसमं स्मृतम् ।
उक्ताभ्यां विपरीतं यत्तद्वृत्तं विषमं स्मृतम् ॥ २ ॥

[६ अक्षर]

भद्रिका भवति[रो] नरी । [१]

[१० अक्षर]

उक्ता मत्ता मभसगयुक्ता । [२]

[११ अक्षर]

स्यादिन्द्रवज्रा^४ ततजा गुरु चेत् [३]
उपेन्द्रवज्रा जत^५जा गयुग्मम् । [४]
रो नरी* लघुगुरु^६ रथोद्धता । [५]
स्वागता तु रनभाद्गुरुयुग्मम्^७ । [६]
वेदैश्छिन्ना^८ शालिनी मात्तती गौ^९ । [७]
दोधकमुक्तमिदं भभभा गौ^{१०} ॥ [८]

[१२ अक्षर]

ख्यातेन्द्रवंशा ततजै रसंयुतैः । [९]
वदन्ति वंशस्थमिदं जती जरौ । [१०]
जरद्वयं वदन्ति पञ्चचामरम् ॥ [११]
द्रुतविलम्बितमत्र^{११} नभौ भरौ । [१२]
इह तोटकमम्बुधिसैः प्रथितम् । [१३]

प्रतिस्थित पाठ— २. *तद्विधा [५] *नरी ।

1-1. P. श्रुतवृत्तं । 2. P. (तं) । 3. P. छि(शि)वम् । 4. A. स्यादिन्द्रवज्रा ।
5. P. त(ज)तजा गयुग्मम् । 6. B. गुरुलघू । 7. P. रनभा गुरुयुग्मम् । 8. P. वेदै
छिन्ना । 9. A. B. गौः । 10. A. B. गौः । 11. A. दृत०; B. द्रत० ।

गणैर्यैश्च[२५A]तुभिर्भुजङ्गप्रयातम् । [१४]

सम्मत^१ स्त्रिविणी रैश्चतुर्भिर्युता^१ । [१५]

[१३ अक्षर]

त्रिच्छेदा^{*२} मनजरगैः प्रहर्षिणीयम्^३ । [१६]

[१४ अक्षर]

ख्याता वसन्ततिलका तभजा जगौ गः^४ । [१७]

[१५ अक्षर]

वसुयतिरियमुक्ता मालिनी नौ मयौ^{*} यः । [१८]

[१६ अक्षर]

भौ ननना^{*} गुरुश्च वृषभगजविलसितम्^५ । [१९]

[१७ अक्षर]

^६गुहास्यैर्विश्रान्तिर्यमनसभला गः^६ शिखरिणी । [२०]

[१८ अक्षर]

नसमतभरा वेदैर्यैः^७ षड्भिश्चेद्यतिर्हरिणोपदम् । [२१]

यतो न्यौ यः सोऽत्र^{*८} मुनिभिरियं चित्रलेखा गदिता । [२२]

[१९ अक्षर]

आदित्यैर्यदि^{*९}मः सजौ सततगाः शार्दूलविक्रीडितम्^९ । [२३]

[२० अक्षर]

अश्वैश्छिन्ना सुगीता मरभनयभला^{*} गान्तः^{१०} सुवदना । [२४]

[२१ अक्षर]

विख्याता स्त्रगधरेयं मरभनययया सप्तकाश्वैर्यतिश्चेत्^{*} । [२५]

प्रतिस्थित पाठ— [१६] *त्रिछेदा । [१८] मयो । [१९] *भौ ननभा । [२२] *यतो न्यौ जस्तत्र । [२३] यति । [२४] *मरभनयतला । [२५] सप्तः काश्वैर्यतिश्चेत् ।

1. A. B. समंता । 2. A. त्रिछेदा । 3. B. प्रहर्षणीयं । 4. P. भ(त)भजा जगौ गः । 5. P. वृषभुजगविलसितम् । 6-6. P. गुहास्यैर्वि(वि)श्रान्तिर्यमनसभला गः । 7. P. तुयैः । 8. P. यतो न्यो(न्यो)यः सोऽत्र । 9. A. शार्दूल० । 10. P. गाङ्गः ।

[२२ अक्षर]

पंक्तिर्यतौ* भरौ नरनरा नगी^१ भवति मद्रकं^२ सुललितम् । [२६]

[२३ अक्षर]

रो नरौ नरनरा लगाविहं भवन्ति चेद्भवति चित्रकं तदा । [२७]

[२४ अक्षर]

ननभनजननाश्च यगणसहिता मुनियतिललितलतेयम्^३ । [२८]

[२५ अक्षर]

^४उक्तेति रतौ तो यो*^४भभना ननन^५गुरु किल हरिणशिशुनयना । [२९]

[२६ अक्षर]

अत्राष्टाभी रुद्रैश्छिन्नं ममतनननरसलघुगा*[२५B] भुजङ्गविजृम्भितम् । [३०]

अथवा—

^६नजनसभा नननगणलवक्रा इति यति भवति [च] सततगतिः^६ । [३१]

इति वा ॥

अथ दण्डकाः

शेषजात्यादिकं मुक्त्वा षड्विंशत्यक्षराधिकम्* ।

यत्किञ्चिद्दृश्यते छन्द*स्तत् सर्वं दण्डकं विदुः ।

नद्वयं^७ रगणाः सप्त चण्डवृष्टिरुदाहृतः^८ ॥ ३ ॥

अथाणार्णवव्याल^९जोमूतलीला—

करोद्दाम^{१०}-शङ्खादयः स्युः प्रबन्धाः ।

परं चोत्तरेणोत्तरेणैककेन

प्रवृद्धाश्च ते रेण विद्वद्भिरूह्याः ॥ ४ ॥

प्रतिस्थित पाठ— [२६] *पंक्ति यतौ । [२९] *० तायो । [३०] *ममतनननरसलघुगा ।

३. *षट्त्रिंशत्यक्षराधिकम् । *छन्द तत् ।

1. P. नगी । 2. B. मद्रक । 3. B. मुनियतिललितेयम् । 4-4. P. षड्विंशत्यक्षराधिकम् ।
विरतौ तो यो । 5. B. मे एक 'न' नहीं है । 6-6. P. न जन स(न)भा नननगणलव-
(ग)का इति वसति भवति सततगतिः । 7. K. तद्वयं । 8. P. चण्डवृष्टिरुदाहृतः ।
9. A. B. ० व्याज । 10. A. करोद्दाम । B. करोद्दाम ।

*[एवं मालादिवृत्तानि भवन्त्यन्यान्यनेकशः ।
यथेष्टं रचितानेकशुभनामान्यनुक्रमात् ॥ ५ ॥
चरणो यावदेकोनसहस्राक्षरनिर्मितः ।
मालावृत्तानि तावत् स्युरित्यादिष्टं महीभृता ॥ ६ ॥
अथवा वर्णयुग्वृद्ध^१-सहस्राक्षरनिर्मितः ।
पादो भवति तावत् स्युर्यथेष्टमिह दर्शनात् ॥ ७ ॥]*
तथाष्टादिभी रैः पदैर्नाद्गुरोः स्युः
परं पन्नगाद्याः प्रबन्धाः परेऽपि ।
ते च दम्भोलि-हेलावली-मालती—
केलि-कङ्कल्लि^२-लीलाविलासादयः* ॥ ८ ॥
यथेष्टं रगणैः प्रोक्तो लघुपञ्चकतः* परैः ।
चण्डकालोऽथ यैः सिंहविक्रान्तो लघुपञ्चकात् ॥ ९ ॥
ल-षट्काद्गत्रयाच्चापि^३ यथेष्टं यगणैः परैः ।
मेघमालादण्डकोऽयं प्रबन्धः सम्मतः सताम् ॥ १० ॥
स्वेच्छया रगणैः प्रोक्तो* मत्तमातङ्गसंज्ञकः ।
कुसुमास्तरणस्तद्वद्यथेष्टं [सगणैः]रिह ॥ ११ ॥^४
सिंहविक्रीडको नाम स्वेच्छया यैः प्रयोजितैः ।
निरन्तरं लघुगुरु यत्र सोऽनङ्ग[२६]शेखरः^५ ॥ १२ ॥
प्रयुज्येते^६ गुरुलघू साऽशोकपुष्पमञ्जरी^७ ।
यथेष्टं तगणाश्चान्ते^८ गद्वयं कामवाणकः ॥ १३ ॥
यथेष्टा भगणा* गौ च स्याद् भुजङ्गविलासकः ।
नट्यात् स्वेच्छया पञ्चमात्रैरुत्कलिका* मता ।

प्रतिस्थित पाठ— ५-७. *-कोष्ठगत अंश प्रति में नहीं है; P. प्रति में है । ८. *लीला-सादय । ९. *लघुपञ्चकतः । ११. *प्रोक्ते । १४. *यथेष्टास्तगणा । *पञ्चमैरुत्कलिता ।

1. B. ०युद्ध । 2. P. कङ्कल्लि । 3. P, ल ख(ष)ट्काद् गत्रयाच्चापि । 4. B. में यह पद्य नहीं है । 5. P. ०शेष(ख)र । 6. P. प्रयुज्यते । 7. P. साशोकपुष्पमञ्जरी । 8. P. नगणाश्चान्ते ।

एकैकगणवृद्ध्या स्युरेवमेते ह्यनेकधा ॥ १४ ॥

श्रुतेन यस्य वृत्तेन पवित्रीक्रियते जगत् ।

तेन श्रीकुम्भकर्णेन^१ वृत्तमात्रोपवर्णितम्^२ ॥ १५ ॥

^३इति श्रीमहाराजाधिराज श्री कुं० छन्द उल्लासे वृत्तशासनं परीक्षणं नाम द्वितीयं समाप्तम् ॥^३

१. P. श्रीकालसेनेन । २. A. B. वृत्तमात्रोपवर्णितम् । ३-३. P. इति श्रीराजाधिराजश्रीकालसेनविरचिते संगीतराजे पाठ्यरत्नकोशे छन्द उल्लासे वृत्तपरीक्षणं नाम द्वितीयं समाप्तम् ॥

आर्यावलोकन नाम तृतीय परीक्षण

सुरासुरैर्नमस्कार्या*¹ स्वकार्यापेक्षयैव या ।
योगिभिश्च हृदा धार्या तामार्यामहमाश्रये ॥ १ ॥
प्रथमेऽर्द्धे जः पठे न्ली*² वा गः सप्तमो* न विषमे जः ।
अपरेऽर्द्धे लः पठे³ लक्ष्मेदं* नियतमार्यायाः ॥ २ ॥
पूर्वार्द्धे पठे न्ले नल्ले⁴ पूर्वे यतिरिह मुनिगणगे ।
तस्मिन् पठप्रान्ते यतिरुदिता मुनिभिरिह मुख्यैः ॥ ३ ॥
अपरार्द्धे पञ्चमके न्ले सति सोक्ता चतुर्थगणनिधने ।
⁵श्रीकुम्भकर्णनृपतियुक्तमिह⁵ वदति तामार्याम् ॥ ४ ॥
यस्यामर्द्धद्वितीये⁶ [२६B] भवति यतिश्च त्रयेऽत्र सा पथ्या ॥ ५ ॥
पूर्वार्द्धे मुख्यचपला⁷ च-त्रययतिविरहिता सदा-विहिता*⁸]
[जघन]* विपुला परार्द्धे* च-त्रययतिविरहिता गदिता ॥ ६ ॥
⁹प्रोक्ताऽर्द्धयोर्द्वयोर्या यतिरहिता⁹ [च-त्र]* ये महाविपुला ।
शेषा विस्तररीत्या¹⁰ भेदा नोक्ता महासुधिया¹¹ ॥ ७ ॥
जगणविहीना विषमे चत्वारः पञ्च युजि चतुर्मात्राः* ।
द्वौ पठ्ठाविति चगणास्तद्घातात्¹² प्रथमदलसंख्या ॥ ८ ॥
एवमपरार्द्धसंख्या पठे स्याल्लघुनि चैकस्मिन्¹³ ।
¹⁴आर्यासंख्योभयदलसंख्याघाताद्विनिर्दिष्टा¹⁴ ॥ ९ ॥¹⁵

प्रतिस्थित पाठ— १. नमस्कार्या । २. *न्ली । *सप्त वा । *ल दी दं । ६. *दो अक्षरों का स्थान रिक्त । *तीन अक्षरों का स्थान रिक्त । *पलार्द्धे । ७. *दो अक्षरों का स्थान रिक्त । ८. *‘चतुर्मात्रा’ के पहले ‘पञ्च’ अधिक है ।

1. B. नमस्कारा । 2. P. पठोन्ली । 3. P. पठे । 4. P. तल्ले । 5. P. श्रीकालसेन । 6. B. यस्यामर्धे द्वितीये । 7. P. मुख्यचपला । 8. P. सदाभिम्ता । 9-9. P. द्वयोर्द्वयोर्या यतिरहिता । 10. P. विस्तरभीत्या । 11. P. मया सुधिया । 12. K. ० स्तद्घातात् [स्तद्योगात्] । 13. P. चैक एकस्मिन्; B. चैकस्मिन् । 14-14. P. आर्यासंख्योभय० । 15. वृत्तरत्नाकर की नारायणी टीका में इलोक सं० ८ और ९ इस रूप में मिलते हैं—

जगणविहीना विषमे चत्वारः पञ्च युजि चतुर्मात्राः ।
पठे द्वाविति चगणास्तद्घातात् प्रथमदलसंख्या ॥
एवमपरार्द्धसंख्या पठे स्याल्लघुनि चैकस्मिन् ।
आर्यासंख्योभयदलसंख्याघाताद्विनिर्दिष्टा ॥

अन्योन्यं प्रथमदले ताडनयाऽष्टौ शतानि जायन्ते ।
 अर्कसहस्राण्येवं चरमेऽर्द्धेऽन्योन्यताडनया ॥ १० ॥
 षट्साहस्री गदिता चतुःशती चाप्युभयदलविकल्पाः ।
 अन्योऽन्यं ताडनया जायन्ते कोटयश्चाष्टौ ॥ ११ ॥
^१लक्षाणामेकोना विंशतिरिह विंशतिः सहस्राणाम् ।
 आर्याभेदा उक्ताः षष्ठे ले त्वे[क]एकस्मिन् ॥ १२ ॥
 आर्यैवेयं गाथा प्राकृतभाषापथे विनिर्दिष्टा ।
 गीतिविशेषानधुना शिवजायांसेवको ब्रूते ॥ १३ ॥
 द्विर्य[२७A]स्या आर्याया अभ्यासो जायते दले प्रथमे ।
 सा तन्नाम्ना [गीतिः स्यादुप]*गीतिस्तथा^२ चरमे ॥ १४ ॥
 दलयोरत्रोभययोः^३ स्यादुद्गीतिः कृते विपर्ययि ।
 तत्तन्नाम्ना सर्वा जायन्ते भेदतो^४ ह्यमिताः ॥ १५ ॥
 त्रिंशन्मात्रास्तु पूर्वाद्धे विंशतिः सप्त चापरे* ।
 सप्तपञ्चाशदुभयोर्मात्रा ज्ञेयास्तु योगतः ॥ १६ ॥
 त्रिंशतो येऽधिका वर्णा द्विगुणास्ते त्रयाधिकाः ।
 लघवस्तेऽत्र^५ विज्ञेयाः शेषास्तु गुरवो मताः ॥ १७ ॥
 ऊनिता अथवा वर्णैर्मात्राः स्युर्गुरवोऽखिलाः ।
 गुरुभिस्तूनिता वर्णा लघवः परिकीर्तिताः ॥ १८ ॥
 वसन्तोत्सवबन्धः* स्यान्नवभिः पञ्चमात्रिकैः*^६ ।
 द्विषष्ट्यन्ते^७ तथा गीती द्विभङ्गिः परिकीर्तितः ॥ १९ ॥
 द्विपद्यन्ते^८*तथा गीतिरन्ते मध्येऽवलम्बकम् ।
 स त्रिभङ्गिद्विपदिका ^९द्वयं चाथ द्वयम्^९ ॥ २० ॥

प्रतिस्थित पाठ — १४. *पाँच वर्णों का स्थान रिक्त है । १६. *वापरे । १९ *वसन्तोत्सवः
 प्रबन्धः । *पंचमात्रकैः । २० *द्विपद्यान्ते ।

1. B. लक्षाणामेकोना । 2. P. तदा । 3. P. दलयोरत्रोभयोः । 4. B. भेदितो ।
 5. B. लघवस्तत्र । 6. A. पंचमात्रकैः । B. पंचमात्रकैः । 7. P. द्विपद्यन्ते ।
 8. P. द्विपद्यादौ । 9-9. P. द्वयं चाप्यद्वयं । K. तद्वयं च पदद्वयम् ।

लघुद्वौ* चस्तथा दी*¹ लास्त्रयः कर्पूरपूर्विका ।
तिथिच्छेदेऽश्वचैर्नेऽन्त्ये द्विपदो* ²विषमेऽपि* जे² ॥ २१ ॥

इति वा ।

³ललितौ विच्युतः³ सप्त चगणैः स्युः परा अपि ।

लयोऽथ भ्रमरपदमुपपूर्वं तदेव हि ॥ २२ ॥

कुङ्कुमाङ्गसूडपदं⁴ हरिणीपदमेव च ।

कमला[२७B]करं भ्रमररुतं स्याद्रत्नकण्ठिका* ॥ २३ ॥

कुङ्कुमतिलकावली कदलोपत्रमित्यपि ।

एवमाद्यैस्त्रिभिर्द्विभ्यां योगे स्याद्वस्त्वनेकशः ॥ २४ ॥

चतुर्मात्र[द्व]यं पञ्चमात्रं⁵ स्यात् खञ्जनामकः ।

षण्मात्रश्चतुर्मात्रस्त्रिमात्रश्चोपखञ्जकम् ॥ २५ ॥

षण्मात्रो* द्वौ चतुर्मात्रो* खञ्जिकायावलम्बकः⁶ ।

एते त्रयः पृथग्भेदास्त्रिभिर्द्विभ्याः स्यात् परैरपि ॥ २६ ॥

त्रिभिर्मनोहरैश्छायाभिः⁷ ⁸स्वेच्छया ग्रथितैरपि⁸ ।

चद्वयं लघुकान्तौ द्वौ तगणौ चगणद्वयम् ॥ २७ ॥

तगणश्चेदृशैः⁹ पादैश्चतुर्भिर्वस्तुकं भवेत् ।

विषमे सप्त मात्राः स्युः समे यस्य त्रयोदश ॥ २८ ॥

स रासो विषमे पञ्चमात्रौ द्वौ च तथैकदः¹⁰

युग्मे च चतुर्मात्रं पञ्चपदा¹¹ मात्राभिरीरिता¹² ॥ २९ ॥

आसां तृतीयपादस्य प्राप्ते स्यात् पञ्चमेन तु ।

अन्ते तु दोहके वस्तु रङ्गा¹³ वा परिकीर्तिता ॥ ३० ॥

प्रतिस्थित पाठ— २१. *लघुद्वौ । *वस्तथादो । *कर्पूरपूर्विकाः । *द्विपदो *विषमेऽपि
२३. *रत्नकण्ठिका । २६. *षण्मात्रो *चतुर्मात्रौ ।

1. P. लघुद्वौ च तथा दी । 2-2. P. विषमे वि(ऽपि)जे । 3-3. P. यतिर्वैचित्र्यतः ।
4. P. कुङ्कुमो गरुडपदं । 5. A. ०मात्र । 6. P. खञ्जिकायावलम्बकम् । 7. P. A. B.
०छन्दोभिः । 8-8. P. स्वेच्छाग्रथितैरपि । 9. P. भगणः सदृशैः । 10. P. तथैकदा;
A. तथैकदः; B. तथैकद । 11. P. पञ्चपदी । 12. P. मात्रादिरीरिता । 13. P.
वस्तुरङ्गा(?); A. 'ङा' अक्षर स्पष्ट नहीं है ।

आद्यन्तयोश्च षण्मात्रे चत्रये मध्यगे सति ।
 1*श्रोजेजो वस्तुवदनं समे जो न्नी*¹ विकल्पतः ॥ ३० ॥
 स्याद्रासावलयं ²पूर्वमोजः षश्चषी [पा]त्ततः² ।
 षचतेभ्यः परे ते स्याद्वदनं* चोपपूर्वकम् ॥ ३१ ॥
 षचचा[२८A]द्दो वदनकं* यमिते तेऽडिलाः* स्मृताः ।
 स्यादष्टषट्चतुःपाच्च धवलं तन्निरूप्यते ॥ ३२ ॥
³श्रीयशो गुणपूर्वं तत् क्रमादोजे तु चत्रयम्*³ ।
 दः समे⁴ चो श्रीधवलं तथाद्ये च तृतीयके ॥ ३३ ॥
 तथाविधे द्वितीये* च तथा तुर्ये तु चत्रयम् ।
 पञ्चमे सप्तमे द्वौ चो तश्चैकः समयोः* पुनः ॥ ३४ ॥
 चद्वयं दस्तथा चैकश्चत्रयं वा यशः परम् ।
 धवलं तु षड्गौ⁶ त्वाद्ये चतुर्थे तु⁷ षट्वयम् ॥ ३५ ॥
 द्वौ द्वितीये⁷ पञ्चमे च⁸ दौ षष्ठे* च तृतीयके ।
 षट्वयाधेऽथ⁹ षे¹⁰ कीर्तिधवलं चतुरङ्गिके ॥ ३६ ॥
 षश्चो* जे षचचाद्वस्तो वातः* स्याद्गुणपूर्वकम् ।
 आद्ययोः षश्चत्रयं¹¹ च प्रत्येकं त्वन्त्ययोस्तथा ॥ ३७ ॥
 पञ्च चाः सर्वपादेषु¹² चान्ते तो दोऽथ मङ्गलम्¹² ।
 आदिस्ते वदनाद्ये* तु तदाद्यं धवलादिकम्¹³ ॥ ३८ ॥

यदाह—

उत्साहहेलावदनाडिलाद्यैः*

संजायते¹⁴ मङ्गलवाचि किञ्चित् ।

प्रतिस्थित पाठ— ३०. *नो जे जो वस्तुवदनं समे न्नी । ३१. *स्यावदनं । ३२. *वदनं ।
 *विसर्गं नहीं है । *स्मृताः । ३३. *चत्वयं । ३४. *तृतीये । *समयो ।
 ३७. *षश्चो । *वात । ३८. तोवनाद्ये । ३९. *वदनानिलाद्यै ।

1-1. P. समे जो वस्तुवदनमोजे जो न्नी । 2-2. P. पूर्वमोजश्च चषपी(पा?)ततः
 B. मोजश्चषपी । 3-3 P. K. श्रीयशसो गुणपूर्वं क्रमादोजे तु चत्रयं ।; A. तत्क्रमादोजे ।
 4. P. दशमे; B. दसमे । 5. P. द्वितीये । 6. P. षड्गौ; A. षट्गौ । 7. P. चतुर्थे
 (ऽपि)तु षट्वयम् । B. षट्द्वयम् । 7. B. द्वितीये तु पञ्चमे । 8. P. तु । 9. P. षट्-
 याच्चेऽथ । 10. P. षे । 11. B. षचत्रयं । K. षत्रयं चश्च । 12-12. P. चात्तो
 K. चात्तोदोऽथ तु मङ्गलम् । A. B. चात्तो । 13. A. धवलादिकान्; B. धवलादिक ।
 14. P. यद् गीयते ।

तद्रूपकाणामभिधानपूर्व

छन्दोविदो मङ्गलमामनन्ति¹ ॥ ३९ ॥²

चत्रयं³ दो यदा पादे तदा डुम्बडकं⁴ मतम् ।

घत्ता⁵ ध्रुवकसंज्ञेयं ध्रुवा⁶ त्रेधा मता सताम् ॥ ४० ॥

षट्पदी चतुःपदी⁷ च द्विपदी चेति[२८ B]नामभिः ।

सप्तादिसप्तदशान्तकलाः⁸ पादास्तु पूर्वयोः ॥ ४१ ॥

तत्र सप्त कलाः⁹ पादे¹⁰ च¹¹ ती चाथ पदी गणौ¹¹ ।

अष्ट षत्वे¹² पती षदी नवकले¹³ षती पची ॥ ४२ ॥

चषी च¹⁴ दोऽथवा पी च चरणे तु दशाक्षरे ।

चपदाः पचदा वापि* रुद्रार्णे चरणे गणाः ॥ ४३ ॥

चपताः पचताश्चेति¹⁵ पदे द्वादशवर्णके ।

त्रयोदशाक्षरे पादे पौ तश्च चपषा*¹⁶ स्मृताः ॥ ४४ ॥

चत्रयं दी तु¹⁷ षची च चरणे तु चतुर्दशे ।

चत्रयं तोऽथवा पानां* त्रयं पञ्चदशाङ्गिके ॥ ४५ ॥

षट्त्रयं¹⁸ चः षोडशाङ्गौ दचतुष्कं¹⁹ तु चद्विकम् ।

पादे सप्तदशकले षची*²⁰ तश्चत्रयं तु पः²⁰ ॥ ४६ ॥

प्रतिस्थित पाठ— ४३. *पञ्चदा वापि । ४४. *चपषाः । ४५. *दोषचदचाथ ।
४६. *श्चो तश्च ।

1. K. ०माचरन्ति । 2. आचार्य हेमचन्द्रकृत छन्दोऽनुशासन की स्वोपज्ञ टीका में यह पद्य यथावत् मिलता है । 3. B. चत्रय । 4. P. कम्बडकम् । K. कम्बलकम् । छन्दोऽनुशासन में हेमचन्द्र ने इस लक्षण के छन्द का नाम 'कम्बडकम्' लिखा है । यथा—

‘गाने चिदौ कम्बडकम्’ ।

यस्य कस्यचिद्गाने षगणत्रयं द्विमात्रश्च पादे चेतदा कम्बडकम् ॥”

5. P. यत्ता(त्ता) । 6. B. ध्रुवो । 7. P. चतुष्पदी । A. चतुःपदी । 8. B. ०कालाः । 9. P. सप्तकले । 10. P. में नहीं है । 11-11. P. चती पदी गणौ मतो । 12. P. अष्टाक्षरे । 13. P. नवाक्षरे । 14. P. चद्वयं । छन्दोऽनुशासन में लक्षण इस प्रकार है—‘अंश्चादौ षचो पौ वा ।’ 15. P. पचता चेति । 16. P. तपकाः । 17. P. दास्तु । 18. P. चद्वयं । 19. P. दचतुष्कं । B. में ‘चतुष्कं’ के पहले ‘द’ नहीं है । 20-20. P. तश्चत्रयं तु पः ; । A. तः च ; B. त च ।

[एवं]* गरौ^१ स्त्रिभिस्तुल्यैस्तुल्यातुल्यैरतुल्यकैः ।

^२पादा यत्र भवन्त्यर्द्धे^२ षट्पदी सा प्रकीर्तिता ॥ ४७ ॥

अस्यामाद्यस्य पादस्य द्वितीयस्य^३ तथा पुनः ।

तृतीयस्य तु षष्ठेन तुर्यस्य पञ्चमेन तु* ॥ ४८ ॥

अनुप्रासस्तु कर्त्तव्यः प्रायेण द्विचतुर्थयोः ।

चतुष्पदी विशेषास्तु वस्तुकार्द्ध^४ समादयः ॥ ४९ ॥^५

^६अनुप्रासस्तु कर्त्तव्यश्चतुष्पद्यामथोच्यते ।^६

प्रथमस्य द्वितीयेन तृतीयस्येतरेण तु ॥ ५० ॥ [२६A]

ओजे^७ कलास्तु सप्ताद्याः षोडशान्ताः समे पुनः ।

प्रत्येकं सैकिकाः सप्तदशान्ताः परिकीर्तिताः ।

व्यामिश्राद्ध^८ समा सर्वसमा*संकीर्ण^८ काश्च ताः ॥ ५१ ॥

चम्पक*—कुसुम-सामुद्रक-मल्हणक-सुभगविलास-केसर^९रावणहस्तक-सिंह-
विजृम्भित*—मकरंदिका-मधुकरविलसित-चम्पक^{१०}कुसुमावर्ताः ।

मणिरत्नप्रभा-कुङ्कुमतिलक*—चम्पकशेखर^{११}-क्रीडनक^{१२}*बकुलामोद-
मन्मथतिलक-मालाविलसित*—पुण्यामलक-नवकुसुमितपल्लवाः ॥ ५२ ॥

मलयमारुत-मदनावास-माङ्गलिकाभिसारिका-कुसुमनिरन्तर-मदनोदक-चन्द्रो-
द्योत-रत्नावल्यः ॥ ५३ ॥

भ्रूवक्रणक^{१३}-मुक्ताफलमाला-कोकिलावली-मधुकरवृन्द-केतकीकुसुम-नव-
विद्युन्माला-त्रिवलीतरङ्गकाणि ॥ ५४ ॥

प्रतिस्थित पाठ— ४७. *दो वर्णों का स्थान रिक्त । ४८. *तुः । *यहाँ ५० का अंक
दिया है, अगला पद्यांक भी ५० ही है । ५१. *समासर्वसमा ।
५२. *पञ्चम । *विजंत० । *तिलकं । *क्रीडन । *विलसित ।

1. P. एवं गुणैः । B. एवं ग गुणैः । 2-2. P. पादत्रयं भवत्यर्थे । A. B. पादत्रय
भवन्त्यर्द्धे । 3. P. द्वितीयेन । 4. P. वस्तुकार्थ । 5. P. में ४९ वें और ५० वें पद्य में
विपर्यय है । 6-6 B. अनुप्रासस्तु कर्त्तव्यो धीमता द्विचतुर्थयोः । इसके आगे ५० वें पद्य की
दूसरी पंक्ति है । ४९ वें की दूसरी पंक्ति छूट गई है । 7. P. ओ(?)जे । B. ओ ओ जे ।
8-8 P. समासर्वसमा(s)संकीर्ण०; A. B. समासर्वसर्व० । 9. B. केशर । 10. P.
पञ्चक । K. चंपक । 11. A. पंचकशेखर; B. चंपकशेखर । 12. P. क्रीडन ।
13. हेमचन्द्र ने इसका नाम 'भ्रूचक्रणक' दिया है ।

अरविन्दक-विभ्रमविलसितवदन-नवपुष्पंधय-किन्नरमिथुनविलास-विद्याधर-
विलसितलीला-सारङ्गाः ॥ ५५ ॥

कामिनीहासापदोहक-प्रेमविलास-काञ्चनमाला-जलधरविलसिताः ॥ ५६ ॥
अभिनव-मृगाङ्गलेखा-सहकारकुसुम[२६B]मञ्जरी-कामिनीजीवनक^१-कामिनी-
कङ्कण-हस्तकाः ॥ ५७ ॥

सुखपाल-तिलक-वसन्तलेखा-मधुरालापनिकाश्च^२ ॥ ५८ ॥
मुखपङ्क्ति-कुसुमलतागृहे^३ रत्नमाला चेति पञ्चपञ्चाशद्भेदाः^३ ॥ ५९ ॥
व्यत्यासे* सुमनोरमा-पङ्कज-कुञ्जर-मदनातुर-भ्रमरा[वलि]मुखपङ्कजश्री-
किङ्किणी-कुङ्कुमलता-शशिशेखरलीलालयाः ॥ ६० ॥

चन्द्रहासमधुर-वचना^४-कुसुममाल^५-मालतीकुसुम-नागकेसर-नवचम्पक-
माला^६-विद्याधरकुब्जक-कुसुमकुसुमास्तरणाः ॥ ६१ ॥

मधुकरीसंलाप-मुखवास-कुङ्कुमलेखा-कुवलयदाम-कलहंस-सन्ध्यावली*-
कुञ्जरललिता-कुसुमवल्लयः ॥ ६२ ॥

विद्युल्लता-पञ्चाननलालिता*-मरकतमाला - अभिनववसन्तश्री-मनोहरा-
क्षितिका*-किन्नरलीलाः ॥ ६३ ॥

मकरध्वजहास-कुसुमाकुलमधुकर-भ्रमरविलास*-मदनविलास-विद्याधरहास-
कुसुमायुधशेखराः ॥ ६४ ॥

उपदोहक-दोहक-चन्द्रलेखिका-सुतालिलङ्गन-कङ्कल्लिलता-भवनानि ॥ ६५ ॥
कुसुमित केतकीहस्त-कुञ्जरविलसित-राजहंसाशोक[३०A]पल्लवच्छायाः
॥ ६६ ॥

अनङ्गलता-मन्मथविलसित-हुल्लणकानि* । कज्जललेखा-किलकिञ्चिते*
शशिविम्बितं चेति ता बद्धाः* ॥ ६७ ॥

प्रतिस्थित पाठ— ६०. *वासन्त्य । ६२. *संघावली । ६३. *पञ्चाननलालसा ।
*क्षितिका । ६४. *समरविलास । ६७. *भल्लणकानि । *किलि-
किञ्चिते । *बद्धा ।

1. P. श्रीडनक० । 2. P. मधुरालापिनीहस्ताः । 3-3. P. रत्नमाला च । इति
पञ्चपञ्चाशद्भेदाः ॥ 4. P. गीरोचना० । 5. P. कुसुमबाण । 6. P. नवपञ्चकमाला ।

शुद्धा द्विपदिका पादे^१ षश्चा* पञ्च च गान्तकाः* ।

जौ स्तः^२ षष्ठद्वितीयौ तु मात्रा-द्विपदिका ततः ॥ ६८ ॥

षष्ठेनैकेन गुरुणा पूर्णा शुद्धैव गाधिका^३ ।

षश्च द्वयं मानवी स्यात्^४ पौ तो* लौ चन्द्रिका मता ।

षश्चत्रयं धृतिस्तारान्तगा षष्पचतुष्टयम्*^५ ॥ ६९ ॥

इति द्विपदी ॥

आनन्त्यान्न प्रतन्यन्ते^६ द्विपद्यादेभिदा मया ।

प्रबन्धविधिहेतुत्वात् काश्चिदत्रोपवर्णिताः^७ ॥ ७० ॥

कलहंसो नभौ जयौ ॥ ७१ ॥

पो*गणद्विपदी नाम चतौ सा स्वरपूर्विका ।

उपगन्धर्वकं नाम षत्रयं चचतुष्टयम् ॥ ७२ ॥

दश्चार्कैर्वसुभिः श्रान्तौ^८ तत् संगीतं^९ यतौ पुनः ।

१०*चतुर्दशभिरष्टाभिश्चर्चरी षश्च^{१०*} सप्तकम् ॥ ७३ ॥

त्रिमात्रश्च^{११} यतिश्चात्र चतुर्दशभिरष्टभिः ।

चतुर्भिश्चगणः प्रोक्ता पद्धडी, रासकः पुनः ॥ ७४ ॥

मात्राभिरष्टादशभिर्नगणेन यतौ पुनः ।

चतुर्दशभिरेवायं मात्राभिः कथितो बुधैः ॥ ७५ ॥

केषांचिज्जातयः सर्वा रासकाः सम्मते मताः ।

चपञ्चकं^{१२} लघुगुरु यदि[३०B]वा रासको मतः ।

गोपालानां तथा क्रीडा रास इत्यभिधीयते ॥ ७६ ॥

प्रतिस्थित पाठ— ६८. *षश्चाः । *कान्तकाः । ६९. *तो । *षश्च चतुष्टयम् । ७२. *घो ।

७३. *-* चतुर्दशभिश्चर्चरी षश्च षश्च ।

१. P. शुद्धद्विपदिकापादे । २. P. जो(जौ)स्तः । ३. P. गाधिकाः । ४. P. स्या(त्) । ५. B. पुष्पचतुष्टयम् । ६. B. तन्यन्ते । ७. P. काश्चिदेव हि वर्णिताः । A.B. काश्चिदशोपवर्णिताः । ८. K. श्रान्तेः । P. में 'लान्ते' अथवा 'गान्ते' पाठ अधिक सार्थक बताया गया है । ९. B. तत्संगीतयंतौ । १०-१०. P. चतुर्दशभिरष्टाभिश्च चरीष(?)श्च । ११. P. त्रिमात्रस्य । १२. B. च चंपकं ।

विश्वे^१ मानवस्तिथयो^१ गुणचन्द्रौ शरविधौ^२ शिखीन्द्र च ।
 तिथयो विश्वे विषमे समे तु रव्यं^३ विश्वमनुरवयः ॥ ७७ ॥
 गुणचन्द्रौ युगचन्द्रौ षोडशसंख्याकलाः क्रमशः ।
 सारसभ्रमरौ^४ हंसः कुररश्चन्द्रलेखिकाश्चैव^५ ।
 कुञ्जरतिलकौ हंसक्रीडो ह्येतेषु निर्दिष्टाः ॥ ७८ ॥
 लघुभिः पञ्चादिभिरिह यद्येषामर्द्धयोः^६ शिखान्ते स्यात् ।
 तं सूरयो मयूरं नाम शिखाद्विपथकं प्राहुः ॥ ७९ ॥
 रतिषष्ठदशमैः^७ कामगणैस्त्रिपदी मता ।
 एकादशभिराद्यैश्च^८ षादौ^९ द्वि-द्वि-गणौ^{१०} मती ॥ ८० ॥
 चतुर्गुणद्वितीयस्तु^{११} चतुर्थस्त्रिगणस्तथा ।^{१२}
 तस्यामोजे^{१३} पञ्चदश कलाः षोडश ताः* समे ॥ ८१ ॥
 अर्द्धयोभिन्नयमकौ कीर्त्तिता सा चतुष्पदी ।
 बाणान्ते* चरणी त्रि-त्रिगणी यस्यास्त्रिषष्ठकौ ॥ ८२ ॥
 चत्वारो द्वि-द्विगणा सा गणैः कामस्य षट्पदी ।
 तृतीये पञ्चमे चाद्ये मात्राः पञ्चदशैव तु ॥ ८३ ॥
 तुर्ये द्वितीये रवयस्तद्वस्तु परिकीर्तितम् ।
 प्रबन्धस्योपयोगीनि छन्दांस्युक्तानि कानिचित् ॥ ८४ ॥
 छन्दःशास्त्रानुसारेणोहनीयानि पराण्यपि ।
 यस्यार्या धर्म[३१A]कार्यार्थं^{१४} चरितं पर्युपासते ।
 तेनार्याकिङ्करेणेदं कृतमार्यापरीक्षणम्^{१५} ॥ ८५ ॥

^{१६} इति श्रीराजाधिराजश्रीकुम्भकर्णविरचिते तत्त्वप्रदीपे पाठ्यरत्नकोशे छन्द उल्लासे
 आर्यावलोकनं नाम तृतीयं परीक्षणम् ॥^{१६}

प्रतिस्थित पाठ — ७७. *रव्यं । ८१. *षोडशशताः । ८२. *बाणान्ते ।

१. P. नवतिथयो । २. P. शरविधौ । ३. P. रव्यं । ४. B. सारसभ्रमरौ ।
 ५. P. लेखिकाश्चैव । ६. A. में 'म' और 'यो' के बीच का अक्षर अस्पष्ट है । P. यद्येष-
 मर्द्ध(?)योः । ७. P. रतिषष्ठदशमैः । ८. P. एकादशभिराद्यौ तु । ९. P. मादौ ।
 १०. P. द्वि-द्विगणौ । ११. P. चतुर्गुणस्तृतीयस्तु । १२. P. त्रिग(गु)णस्तथा । १३. P.
 यस्यामोजे; B. यास्यामोजे । १४. P. कामार्थं । १५. P. कृतमार्यावलोकनं ।
 १६-१६. P. इति श्रीराजाधिराजकालसेनमहीमहेन्द्रेण विरचिते संगीतराजे पाठ्यरत्नकोशे
 छन्द उल्लासे आर्यावलोकनं नाम तृतीयं परीक्षणम् । B. में 'समाप्तम्' और है ।

प्रस्तारपरिपाटी नाम चतुर्थ परीक्षण

येन प्रस्तारमाधातुं भूतानां भूतयोनिना ।
 प्रसृतं परमाण्वादि नमस्तस्मै परात्मने ॥ १ ॥
 समवृत्तस्य [तु] पादेऽर्द्धसमस्यार्द्धेऽखिले^१ तु विषमस्य ।
 ये वर्णास्यु[र्]गुरवः प्रथमविकल्पे तु ते स्थाप्याः ॥ २ ॥
 प्राग्रूपस्याद्याद्गोऽधो ल[:]स्यादुपरि समं तु परम् ।
 प्रस्तारे पूर्वविधिरसमयभेदकृदिह^२ भवेत् प्राक्^३ ॥ ३ ॥
 भूयः कुर्याद्विधिममुं यावत् सर्वलघुर्भवेत् ।
 मात्रागणे तु प्राग्रूपमात्राः पूर्व^४ नयेत् सुधीः ॥ ४ ॥
 चरणस्य व्यवस्थोक्ता नार्यादिषु पुरातनैः ।
 नष्टाङ्के विषमे सैके गुरुः स्यादर्थिते पुनः ॥ ५ ॥
 समे चार्द्धे त[दि]र्द्धे च नष्टाङ्के लघवो मताः ।
 *प्रारभ्याद्याद्विगुणितानेकतोङ्कान्^५ समालिखेत् ॥ ६ ॥
 संकयुं क्तैर्लघुस्थांकरुद्दिष्टस्य मतिर्भवेत्^६ ।
 उद्दिष्टाङ्कसमाहारात् [संकात्]* संख्यापि लभ्यते ॥ ७ ॥
 येन वर्णादिवृत्तानां विन्यासः प्रसृतो भुवि ।
 तेन श्रीकुम्भकर्णेन^७ प्रस्तारोऽयं प्रपञ्चितः ॥ ८ ॥ [३१B]

^१इति श्रीराजाधिराजमहीमहेन्द्रश्रीकुम्भकर्णविरचिते छन्द उल्लासे प्रस्तारपरिपाटी नाम चतुर्थ परीक्षणम् ॥ छ ॥

छन्द उल्लासश्च तृतीयः समाप्तः ॥^८

प्रतिष्ठित पाठ— ६. *प्रारभ्याद्याद्विगुणितानेकतोङ्कात् समालिखेत् । ७. *स्थान रिक्त है ।

1. B. पादेर्धर्मसमस्यार्द्धेऽखिले । 2. P. पूर्वविधिरसमय० । 3. P. प्राज्ञः । 4. P. प्राग्रूपमात्रापुत्तिम् । 5. B. ०नेकतोङ्कान् । 6. P. मतिर्भवेत् । यहाँ छन्दोभंग है । 7. P. श्रीकालसेनेन । 8-8. P. इति श्रीजगदीशचन्द्रदेवनिजगणेन जगदीश्वरीकामाक्षा^१-चरणकिङ्करेण श्रीब्रह्मादिविभुना अर्धयुष्टतमनरेश्वरेण भीष्मपुरजयानीतानेकराजकन्यारत्नेन श्रीपुरग्रहण-

संघटितयशोभरेण वाटिकाचलग्रहणजनितकीर्तिपुरपराजिताचलनायकेन संगमनीरदुर्गोद्धरणो^१-
 दृतसकलमण्डलाधीश्वरेण दमनपुरविध्वंसनबन्दीकृतयवनीनिचयेन महिषमेरुजयाजेयविभवेन
 शाकम्भरीरमणपरिशीलनपरिप्राप्तशाकम्भरीपरितोषितशाकम्भरीप्रमुखशक्तित्रयेण श्रष्टादश-
 गिरिशिखरपरिवारिताञ्जनगिरिविजयाविख्यातवीर्यगर्वेण महदम्बमातृकापुरोद्धूलनधषित-
 महोरगपुरेण श्रीघनदेवस्वामिप्रसादरचनापरपरमेश्वरेण त्र्यम्बकेश्वरसन्निधिकीर्तिस्तम्भोन्नत-
 जयस्तम्भेन श्रीब्रह्मगिरिभौमस्वर्गयथार्थीकरणरचितचारूपयेन श्रीकामेश्वरीगिरिनवोन्निमिति-
 पराजितसुमेरुणा श्रीमहिषाचलोपरि श्रीहरिचरणरचिताचलदुगण अभिनवभरताचार्येण वीण-
 वादनप्रवीणेन यवनकुलाकाल^२-कालरात्रिरूपेण त्रिसन्ध्याक्षेत्र^३ समुद्रसंभवरोहिणीरमणेन
 परमभागवतेन महाराजाधिराज^४ महाराणाश्रीमृगाङ्गुतामराजनन्दनेन महाराज्ञीसौभाग्य-
 वतीजसमाम्बिकाहृदयनन्दनेन सकलसीमन्तिनीशिरोमणिकुम्भराजन्यावतंसमहाराज्ञी
 श्रीकर्मवतीलघु(घु)भावतीहृदयाधिनाथेन^५ श्रीराजाधिराजश्रीकालसेनेन विरचिते संगीतराजे
 षोडशसाहस्रधां संगीतमीमांसाया पाठ्यरत्नकोशे छन्द उल्लासे प्रस्तारपरिपाटी नाम चतुर्थं
 परीक्षणम् ।

॥ छन्द उल्लासस्तुतीयः समाप्तः ॥

१. K. दुर्गोद्धृत० । २. A. में 'काल' नहीं है । ३. A. सन्ध्या । ४. K. में
 'महाराजाधिराज' नहीं है । ५. B. में 'नाथेन' के बाद 'इति' और है ।

४. अलङ्कारोल्लास--उद्देश नाम प्रथम परीक्षण

क्रियते स्वस्वसिद्धान्तैस्तीर्थैर्यस्य* लक्षणम् ।

वृषादिलक्षणं नौमि ^१सि[द्धिम]त्सद्विलक्षणम्^१ ॥ १ ॥

प्रमदा इव नो भान्ति प्रबन्धाः सुष्ठ्वलंकृताः ।

विलक्षणा अतो लक्ष्म^२ ब्रुवेऽलंकृतिभिरिह^{*३} ॥ २ ॥

विभूषणं तथा शोभाभिमानोऽक्षरसंगतिः ।

प्रोत्साहाद्युदाहरणे^४ निरुक्तं गुणकीर्तनम् ॥ ३ ॥

गुणानुवादोऽतिशयो हेतुः सारूप्यसिद्धयः^५ ।

पदोच्च^{*}[याक्रन्द]मिथ्याव्यवसायप्रियाशिषः^६ ॥ ४ ॥

प्राप्तिश्च पश्चात्तापनं संशयोऽथानुवर्तनम्^७ ।

कार्यनिर्भासनाख्यान^८-याञ्चायुक्त्यनुनीतयः^९ ॥ ५ ॥

दृष्टान्तप्रतिषेधौ^{१०} च क्षमा पृच्छा^{११} ततः परम् ।

मनोरथोपपत्ती च कपटं परिवेदनम्^{*} ॥ ६ ॥

षट्त्रिंश^{१२}देतान्युक्तानि लक्षणानि समासतः ।

उपमाद्यैरलङ्कारैः सम्मितानि च ते यथा ॥ ७ ॥

उपमा दीपकञ्चैव रूपकं यमकं तथा ।

चत्वारोऽमी समादिष्टा अलङ्काराः पुरातनैः ॥ ८ ॥

लक्षणा^{१३} ल[३२A]क्षणैरेभिर्नानावृत्तैर्विचित्रिताः ।

बुधैः प्रबन्धाः कर्तव्या नानालंकृत्यलंकृताः ॥ ९ ॥

प्रतिस्थित पाठ— १. *तीर्थैर्यस्य । २. *ब्रुवेऽलंकृतिभि र्ह । ४. *यदोच्च ।

६. *परिवेदनम् ।

I-I. P. तमसत्सिद्धिलक्षणम् । 2. P. अतस्तानि(?) । 3-3. P. ब्रू(ब्रू)वेऽलंकृतिभिः सह । 4. P. प्रोत्साहनोदाहरणे । 5. P. हेतुसारूप्यम् । 6. P. मिथ्याव्यवसायप्रियाशिषः । A. प्रियाशिषः(?) B. प्रियाशिषः । 7. P. संशयोऽथानुवर्तनम् । 8. K. निर्भर्त्सनाख्यानम् । 9. B. युक्तानुनीतयः । 10. P. प्रतिविद्धौ (षेधौ) । 11. P. श्रद्धा । 12. B. षड्विंशत्रिंश... । 13. P. लक्षिता ।

अल्पमुद्दिश्यते येन दीयते बह्वर्हनिशम् ।

तेन भूषितविज्ञेन राज्ञोद्दिष्टं विभूषणम् ॥ १० ॥

^१इति श्रीराजाधिराजश्रीकुम्भकर्णविरचिते संगीतराजे पाठचरत्नकोशेऽलङ्कारोल्लासे
उद्देशपरीक्षणं प्रथमं समाप्तम् ॥

लक्षण नाम द्वितीय परीक्षण

महाभूतादिकानर्थान् योजञ्जसा¹ सृजतीश्वरः ।

अलंकृतिनिमित्तं तं पदार्थानां नमाम्यहम् ॥ १ ॥

यथारसं येन² निरूपितेषु भवन्त्युपादेयगुणाः प्रबन्धाः ।

³तदर्थशोभाजननार्थमेषां प्रचक्ष्महे भूषणलक्षणानि ॥ २ ॥

अलङ्कारैर्गुणैश्चैव भूषणैरिव यद्युतम् ।

रूपकं रसवद्भाति तद्भूषणमितीरितम् ॥ ३ ॥

यथा—

उच्चस्फाटिकहर्म्यभित्तिविलसत्⁴सत्पद्मरागांशुभिः

सिन्दूरप्रकरैरिवातिविततैर्नित्ये⁵ वसन्तोत्सवे ।

चञ्चद्हेमघटावतंसविलसन्नाना⁶निलिम्पालयै-

रिन्द्रस्येति पुरी* विभाति सततं श्रीचित्रकूटालयः⁷ ॥ ४ ॥

इति विभूषणम् ॥ १ ॥

⁸पूर्वसिद्धार्थवाक्येनाप्रसिद्धार्थ[स्य]साधनम्⁸ ।

यत्र श्लक्षणविचित्रार्था तां शोभां जगदुर्बुधाः ॥ ५ ॥ [३२B]

यथा—

श्रीकुम्भेन⁹ किरीटेनेव* शतशो दन्दहयमाने कुले

शाके कौरववत्सुयोधन इव त्वय्येकशेषं गते ।

त्वं रे मालवभूमिनाथ कुरुषे नो चेन्मदीयं वच-

स्तन्मन्ये विधिनात्तुमीप्सित¹⁰ इदं मञ्चं च शाठ्य* रणे¹¹ ॥ ६ ॥

इति शोभा ॥ २ ॥

प्रतिस्थित पाठ — ४. *पुरा । ६. *किरीटेनेव । *मञ्चं वशाद्यं ।

1. A. B. योजसा । 2. P. येषु । 3-3. P. तदत्र० । 4. P. विसरत्० । B. विसर-
सत्पद्म.... । 5. P. नित्यं । B. विततेनित्ये । 6. B. में केवल इ की मात्रा (i) है और
'लंपालय' नहीं है । 7. श्रीब्रह्मशैलालयः । 8-8. P. पूर्वसिद्धार्थवाक्येन प्रसिद्धार्थस्य साधनम् ।
9. P. श्रीकुम्भेन । 10. B. विधिना तमीप्सित । K. विधिना त्वमीप्सित । 11. B. में
'शाठ्य' से पहले 'च' नहीं है ।

सहेतुकैर्यो* वचनैः प्रतिषिद्धोऽप्यनेकशः^१ ।

न निवर्त्तते यत्रासावभिमान इति स्मृतः ॥ ७ ॥

यथा—

येनानर्गलदुर्गवर्गजयिना^२ नाजीगणन्* वैरिणो

दुर्गाग्रचो^३ जयते क एष समरे भूपेन शौर्याव्धिना^४ ।

[ध्वस्ते भीतमभूद]लं* शककुलं सारङ्गपूर्वे^५ पुरे

[त्वं शेषोऽसि विमुञ्च गर्वमधुना स्वं जीवितं^६ पालय] ॥ ८ ॥

इत्यभिमानः ॥ ३ ॥

^६संश्लेषो यत्र वर्णानां वर्णवैचित्र्यतामगात् ।^६

^७तामित्यक्षरविन्यासां विदुरक्षरसंगतिम्^७ ॥ ९ ॥

यथा—

या [सुलभा न सुरेशान्*] सुरतरुतः परिजनेन तामस्मै ।

वितरति^८ ^९कुम्भ*महीपतिरभिमतततिरभिमुखीभूतः ॥ १० ॥

इत्यक्षरसंगतिः ॥ ४ ॥

^{१०}यत्रास्पष्टगुणोपेतैः^{१०} सोपमानैर्वचोभरैः ।

गूढार्थैर्नायिकोत्साहयोगः प्रोत्साहनं तु तत् ॥ ११ ॥ [३३A]

[यथा—]

उद्दण्ड[ः]पटहध्वनिर्घनघनप्रध्वाननाभैरवो^{११}

हेषा^{१२}तुङ्गतुङ्गमाग्र्यखुरलीशब्दानुगा श्रूयते ।

दिग्दन्तावलदन्तभेदनपटुर्वीरालिसिहध्वनि-

निग्ये^{१३} शैलशिलोच्चयान् पुनरहो कस्मादकस्मादिव ॥ १२ ॥

इति प्रोत्साहनम् ॥ ५ ॥

प्रतिस्थित पाठ— ७. *सहेतुकैर्यो । ८. *नाजीगणो । *‘लं’ के स्थान पर ‘सं’ है । *यह पंक्ति नहीं है, स्थान रिक्त है । ९. *विदुरक्षयसंगतिम् । १०. *‘यस्य’ के बाद स्थान रिक्त है । *‘भ’ अक्षर छूट गया है ।

1. B. प्रतिषिद्धोऽप्यनेकशः । 2. P. ये नानर्गलदुर्गवर्गजयिना(नो) । 3-3. P. हि कुरङ्ग एष समरे भूपेन शौर्याव्धितः । B. एषसमरे । 4. P. श्रीशुक्लपूर्वे । 5. A. स्व-जीवितं । 6-6. P. संश्लेषोऽर्थाक्षरगतो यत्र वैचित्र्यभागभवेत् । 7-7. P. तामत्यक्षर... संगतिम् । B. संगतिः । 8. A. B. वितरति । 9-9. P. कालुजिभूपतिरभिमतततिमभि-मुखीभूतः । 10-10. K. यत्रास्त्यष्टगुणोपेतैः । 11. B. भैरव । 12. P. हेषा । 13. P. भिन्दिन् ।

श्रवणादेव^१ शब्दस्य यत्र कार्यन्तराण्यपि ।

प्रयुक्तान्यपि^२ सिद्ध्यन्ति तदुदाहरणं स्मृतम् ॥ १३ ॥

[यथा—]

लेखिन्या^३ नलकूवरं* पृथुकुचप्रारम्भगुर्व्या तथा^४

वैदर्भी^५ निषधाधिपेन च रति कामेन कृष्णं श्रिया ।

पश्यन्त्यो मुहुरन्वहं नृपसुताः श्रीकुम्भकर्णक्षमा^६—

नाथेन स्वमन्तुल्यरागविभवाः सादृश्यतोऽकल्पयन् ॥ १४ ॥

इत्युदाहरणम् ॥ ६ ॥

तथ्यातथ्यविभेदेन निरुक्तं* द्विविधं स्मृतम् ।

सिद्धिप्रसाधितं पूर्वमपरं चाप्रसाधितम् ॥ १५ ॥

तथ्यं यथा—

चन्द्रः काश्मल्यमागात् कथमिति गदिते कश्चिदस्याशयज्ञो-

ऽवादीदस्योदयोऽयं त्रिभुवनधवलीकारकामस्य जाने ।

तच्छ्रीकुम्भस्य^७ राज्ञः कृतमिति^८ विधुभिः कीर्तिपूरैः कृतं मे

तथ्यारम्भेण^९ हृत्स्थो बहिरिति संभू[३३B]त्कालिमातथ्यमस्य*॥१६॥

अतथ्यं* यथा—

सत्यं नासत्यमेतन् मुनिवचनमहाभ्यास*योगोऽवहेद्यत्^{१०}

कौशल्यं कर्मणां नो यदि कथमभजत् सोऽपि राजा द्विजानाम् ।

दृष्ट्वा^{११} श्रीकुम्भकर्णक्षितिपतियशसां राशिमुद्रिक्तक्षोभं

हित्वा स्वल्पौचिती^{१२} तां निशिचरणचणत्वोचितं^{१३} कालिमानम्*॥१७॥

इति निरुक्तम् ॥ ७ ॥]

प्रतिस्थित पाठ— १४. * नन कूवरं । १५. *नि निरुक्तं । १६. *०सस्य । १७. *अथ
तथ्यं । *०महोभ्यासयोगो । *कालिमानाम् ।

1. P. श्रवणादेक । 2. P. अनुक्तान्यपि । 3. P. लेखित्वा । 4-4. P. पृथुकुचप्रा-
रम्भया रम्भया । 5. P. धंदर्भी(र्भी) । 6. P. श्रीकालसेनक्षमा— । 7. P. तच्छ्री-
कृष्णस्य । 8. P. कृतमिति । 9. B. तथ्यापूरेण । 10. P. वहेद्यत् । 11. P.
श्रीकालसेनक्षितिपति० । 12. P. स्वस्यौचिति । B. स्वस्यौचिति । 13. K. निशिचर-
चरण० ।

बहूनां गुणिनां यत्र नानार्थजनितैर्गुणैः ।

एकोऽपदिश्यते तत्तु कीर्तितं गुणकीर्तनम् ॥ १८ ॥

यथा—

ये हृत्प्रतियोधशीर्यशमनप्रख्यातवीरव्रताः

प्रद्युम्नप्रतिरूपका वितरणप्रावीण्य^१कल्पद्रुमाः ।

^२ते सारङ्गपुरे हृठेन^२ यवना नीताः^३ क्षयं भूभुजा

धृष्टो यातु^४ महम्मदो घुरमिमां^४ कालंदरी^५ मन्दघीः ॥ १९ ॥

इति गुणकीर्तनम् [॥ ८ ॥]

उत्तमानां गुणैः स्पृष्टा हीनानामुपमाकृते ।

गुणानुवादः स प्रोक्तः प्रबन्धे कुम्भभूभुजा^६ ॥ २० ॥

[यथा—]

ऋते हिमाद्रि सरितः सुराणां

न संभवः स्यादिति युक्तमेतत् ।

इत्यूहि रे^७ शुभ्रितसर्वलोकां

विलोक्य कीर्तिं नृ[३४A]पतेरमुष्य ॥ २१ ॥

इति गुणानुवादः ॥ ९ ॥

सामान्यस्य जनस्यात्र बहूनां गुणकीर्तनैः ।

उत्तमार्थविशेषो यः स प्रोक्तोऽतिशयो बुधैः ॥ २२ ॥

यथा—

पूर्णन्दुमेतन्मुखमवजयोनि—

निर्मायि^८ पश्चात् समवाप दीस्थ्यम् ।

तद्दर्शनात् संकुचदासनाब्ज—

मिलद्दलोत्पेषणखिन्नगात्रः ॥ २३ ॥

इत्यतिशयः [॥ १० ॥]

बहूनां भाषमाणानां अनेकार्थविनिर्णयात् ।

सिद्धौ^९ समानवचने हेतुरत्रोपवर्णितः ॥ २४ ॥

१. A. प्राविण्य । २-२. P. तेऽमी दल्लिपुरे० । A. नेपाऽल्लिपुहटेन । B. नेपादु-
लिपुहटेन । ३. P. यवनानीताः । ४-४. A. B. महम्मदोदुरमिमां । ५. B. कालंदरी ।
६. P. कुष्णभूभुजा । ७. इत्यूह्यते । ८. P. योनि (योनि) निर्मायि । ९. P. सिद्धो (द्वे) ।

यथा—

धिङ्मां^१ शकाधममहं प्रथमोऽभवं यद्-
 वैधव्यहेतुरतुलं यवनीकुलानाम् ।
 क्षत्रोद्भवे शककुले निघने^२ निदानं
 येनाभियुक्त^३ इति मालवनाथ^४ ऊचे ॥ २५ ॥

इति हेतुः [॥ ११ ॥]

परोक्षो*ऽपि हि वाच्योऽर्थो यस्माल्लक्षणासाम्यतः ।
 उत्पद्यते^५ऽनुकरणात्^६ सारूप्यं तदिहोदितम्^६ ॥ २६ ॥

यथा—

सम्मोचितो* नागपु[रं]^७ किलैकः^८
 स तादृशः शार्ङ्गपुरे*^९ऽपराधः ।
 एतद्विचिन्त्यास्य लभे न^{१०} शर्म-
 त्यादिष्टवान् गुर्जरपः* स्वभृत्यान् ॥ २७ ॥

इति सारूप्यम् [॥ १२ ॥]

बहूनां तु प्रधानानां तुल्यार्थवचनैरिह ।
 एकार्थसाध[३४B]नं वाक्यं सिद्धिर्बुद्धिमतोच्यते ॥ २८ ॥

[यथा—]

यद्वप्येन^{११} पुराजितं भगवतः शम्भोः समाराधने
 यत् खुम्माणमुखैश्चितं^{१२} नृपतिभिर्धर्मैकनिष्ठैश्चितम्^{१३} ।
 शर्वाणी^{१४} चरणानुचिन्तनबलात् स्फीतीकृतं यत् पुन-
 स्तत् पुण्यं नृपकुम्भकर्णवपुषा^{१५} स्फारं समुज्जृम्भते ॥ २९ ॥

इति सिद्धिः [॥ १३ ॥]

प्रशंसा क्रियते यत्र नानार्थं प्रथनात्मिका ।
 पदैर्बहुगुणैरेकवाचकैः स पदोच्चयः ॥ ३० ॥

प्रतिस्थित पाठ— २६. *परोक्षापि । २७. *शार्ङ्गपुरे । *गुर्जरयः ।

१. B. धिक् मां । A. धिक् मां । २. P. निघनो(?) । ३. B. येनाभियुक्त ।
 ४. P. गुर्जरनाथ । ५. B. उत्पत्यते । ६-६. P. तत्सारूप्यमिहोदितम् । ७. P. मातृपुरं ।
 ८. P. कुलैकः । K. किलैकः । ९. P. स्थानपुरे । १०. P. लभेत । ११. P. श्रीतामेन ।
 १२. P. यच्छ्रीराममुखैश्चितं । १३. P. धर्मैकनिष्ठैः सदा । B. धर्मैकः । १४. P.
 कामाक्षी० । A. B. कामाक्षां । १५. P. कालसेनवपुषा ।

यथा—

¹आसत्यलोकमुर्वीमहिनिलयं व्याप्य संस्थिता नित्यम् ।

आभाति विश्वमूर्तेर्वनमालेवास्य सत्कीर्तिः² ॥ ३१ ॥

इति पदोच्चयः [॥ १४ ॥]

तीव्रार्थभाषणं³ यत्स्यात्⁴ परसादृश्ययुक्तिभिः⁵ ।

वस्तुस्वरूपोपन्यासे स आक्रन्दः स्मृतो बुधैः ॥ ३२ ॥

यथा—

इत्यूह्यते संयति योऽरिवर्गै-

रजातघातेषु⁶ शकेष्वकस्मात् ।

नवावतारं व्यसनस्य कुर्वन्

कोऽप्येष⁷ कुम्भच्छलकैटभारिः⁸ ॥ ३३ ॥

इत्याक्रन्दः ॥ १५ ॥

अतस्मिन्नपि⁹ यत्रार्थे तुल्यसार्थस्य¹⁰ निर्णयः ।

स मिथ्याध्यवसायोऽस्ति^{*11} प्रबन्धादिषु लक्षणम् ॥ ३४ ॥

यथा—

एत[३५A]न्मे शिशुभाषितं न च स्तं नो कुञ्जभूमिर्गृहं

नो भृङ्गावलिगुञ्जितं मयि रुषा ना*[यस्य मे] हुङ्*कृतम् ।

नो वल्ल्यश्चलपाणयः* मखिगणा इत्थं हते मालवे¹²

¹³यद् भीतेर्वचनानि[—]* मनुस्लेच्छाङ्गनाः सर्वशः¹³ ॥ ३५ ॥

इति मिथ्याध्यवसायः ॥ १६ ॥

यत्पूर्वं क्रोधजननमन्ते¹⁴ हर्षप्रवर्धनम् ।

प्रियोक्तिर्गदिता सा जैराशीर्वादसमन्विता¹⁴ [॥ ३६ ॥]

प्रतिस्थित पाठ— ३१. आः सत्य० । ३४. *मिथ्याध्यवसायस्ते । ३५. *तीन वर्णों का स्थान रिक्त, बाद में 'हु' अक्षर है । *०पाणया । *स्थान रिक्त है । ३६. *यह पद्य प्रति में नहीं है ।

1. P. आसप्त० । 2. P. K. कीर्तिततिः । A. कीर्तिः । B. कीर्त्तिता । 3. B. तीव्रार्थभाषणं । 4. P. यस्मात् । 5. A. परसादृश्यं । 6. P. ०रजात० । 7. P. सोऽप्येष । 8. P. फालच्छलकैटभारि । 9. B. एतस्मिन्नपि । 10. P. तुल्यसार्थस्य । A. B. तुल्यसार्थस्य । 11. P. मिथ्याध्यवसायस्तु । 12. P. गुर्जरे । 13-13. P. यद्भीतेर्वचनमाश्रिता भ्रममगुस्लेच्छा गताः सर्वशः । B. ०भ्रममगुस्लेच्छा । A. भ्रममगु-स्लेच्छा । 14. A. B. जननं मते ।

यथा—

^१ जित्वा नागपुरं वलादथ हृता शाकम्भरी हेलया
 जित्वा वाजयदुर्गमेरुसहितं नागं सरन्नाङ्गदम् ।^१
 स्वस्थानं^२ पुनराप यस्तदधिपं^३ वृद्धत्वशेषीकृतं^४
 रामादप्यधिकं तवेति चरितं श्रीकुम्भकर्णं^५ प्रभो ! ॥ ३७ ॥

इति प्रियोक्तिः ॥ १७ ॥

वाक्यमाशंसनोपेतं मनोरथसमुद्भवम् ।
 प्रार्थनीयपरान्या वा साशीर्विशैरिहोच्यते^६ ॥ ३८ ॥

यथा—

यमभ्यमित्रियितुमुद्यतासि—
 माशीभिरार्या इति वर्द्धयन्ति ।
 यन्मङ्गलं वृत्रवधोद्यतस्य
 वृत्रद्विषस्तद् भवतेऽद्य भूयात् ॥ ३९ ॥

इत्याशीः ॥ १८ ॥

दर्शनादेकदेशस्याभिधानं^७ यस्य कस्यचित् ।
 कार्यान्तरस्य सा प्राप्तिर्गदिता कुम्भभूभुजा^८ ॥ ४० ॥

यथा—

गूर्जरेशनृपव्याज^९-राज्यलक्ष्मी^{१०} हठाहतेः ।
 अस्मिन् राजकराज्यश्रीरेष्यतीत्यनुगीयते^{११} ॥ ४१ ॥

इति प्राप्तिः ॥ १९ ॥

कार्ये[वा]प्यथवाऽकार्ये सहस्रैवोपपादिते ।
 चेतसो यस्तु संतापः स पश्चात्ताप उच्यते ॥ ४२ ॥

१-१. P. जित्वानेकपुरा(रो)घृता भुजवलात् कामेश्वरीलीलया ।

नोत्वा स्वं नगरं रुपा प्रतिभटा^१ ये(ऽ)खर्वगर्वोद्धताः ॥

2. P. स्वं स्थानं । 3. P. पुनरापयस्तदधिपः । 4. P. वृद्धत्वशेषीकृता । 5. P. श्रीकालसेन । 6. P. साशीः शिष्टैरिहोदिता । 7. P. देशस्यानुमानं । 8. P. ताम-
 राजिना । 9. P. गूर्जरेशगजव्याजः । 10. P. राजलक्ष्मी । 11. P. ...त्यनुगीयते ।

१. B. प्रतिभटाः ।

यथा—

एतत्सैन्यरथेभवाजिविदलद्भूकम्पतक्यागमा
मुक्त्वाऽकस्मिकजातसंभ्रमवशान्मार्गे कुरङ्गक्षणाः ।
गत्वाद्गीनिति चिन्तयन्त्यरिगणा दुश्चेष्टितं चेष्टितं
हा कष्टं किमिदं मिलेयुरपि ताः क्वास्ताः^१ क्व वा ताः पुनः ॥ ४३ ॥

इति पश्चात्तापः ॥ २० ॥

अज्ञाततत्त्वो^२ वाक्यार्थसमाप्ति^३ यत्र नीयते ।
नानाविचारसम्पन्नः संशयः स उदाहृतः ॥ ४४ ॥

यथा—

यमधिकृत्य परः परतोऽपि^४ सन्
जलनिर्धेर्जनतावदनोदरात्^५
अयमितः स किलेति रवश्चुते—
वदसि^६ किं स^७ इहागत इत्यहो ॥ ४५ ॥

इति संशयः ॥ २१ ॥

स्नेहाद्वाक्षिण्यतो वापि यत्परस्यानुवर्त्तनम् ।
विनयादर्थसंयुक्ता^७ साऽनुवृत्तिरिहोदिता ॥ ४६ ॥

यथा—^८

कुर्वते सुहृदो यस्य स्वं प्राप्तुं^९ रक्षितुं तथा ।
^{१०}जय त्राहीति^{१०}चादूनि विनीतवदुपस्थिताः* ॥ ४७ ॥

इत्यर्थानुवृत्तिः ॥ २२ ॥

केनचिद्धेतुना यत्र दोषाणां* गुणयोजनम् ।
गुणेषु दोषयु[३६A]क्तिर्वा तत् कार्यं कार्यवेदिनाम्^{१२} ॥ ४८ ॥

प्रतिस्थित पाठ— ४७. *दुपस्थितः । ४८. *दोषानां ।

१. P. ने 'कास्ताः' अथवा 'कान्ताः' पाठ अधिक उपयुक्त बताया है । 2. P. K. अज्ञाततत्त्वो । A. B. अज्ञातत्वो । 3. P. वाक्यार्थः समाप्ति । 4-4. P. सन्न जलनिर्जनता वदनोदरात् । 5. P. वदति । 6. B. कं स । 7. P. संयुक्तं । 8. P. में नहीं है । 9. P. स्वप्राप्तं । 10-10. B. यत्राहीति; 'य' के बाद एक अक्षर का स्थान रिक्त । K. अत्रायाहीति । 11. P. वेदनम् ।

यथा—

युष्मच्छासनमद्य^१ यावदपि मे मूर्ध्ना धृतं काङ्क्षया
लप्स्यामो^{२*} भुवमित्यथो ब्रज सखे यास्याम्यहं स्वेच्छया ।
अद्याहं^३ सुभगा न चास्मि गृहिणी नो जीवितेशो भवान्
यस्येत्यं रिपुयोषितामनुवनं वाक्योत्करः श्रूयते ॥ ४६ ॥

इति कार्यम् ॥ २३ ॥

निर्भासन^४ मनेकार्थसाधकं^५ युक्तिमद्वचः ।

[यथा—]

सर्वदं त्वां विजानन्ति सर्वदा सुहृदोऽरयः ॥ ५० ॥

इति निर्भासनम्^६ ॥ २४ ॥

अपृष्टैरथवा* पृष्टैराख्यानं निर्णयः स्मृतः ।

यथा—

मनोरथानामुपरि वर्त्ततेऽयं महीपतिः ।

परे^७ रजांसि वृत्तानि यस्येत्याख्यान्ति सूरयः ॥ ५१ ॥इत्याख्यानम्^८ ॥ २५ ॥

क्रोधमुत्पाद्य यद्वाक्यमन्ते हर्षं प्रयच्छति ।

पुनर्यत् प्रियतामेति सा याञ्चा परिकीर्त्तिता ॥ ५२ ॥

यथा—

क्रोधौद्धत्येन^९ हत्वा निकृत्तिकरमिलाधीश्वराणां समूहं
दिष्ट्या तस्मिन्नुपेते^{१०} शममुपरमतां^{११} तत् स्वभावो^{१२} रिपूणाम् ।

शेषाः सर्वे नमध्वं हतरिपुनिकरं कुम्भकर्णं^{१३} महीन्द्रंतत्पादप्राज्यसेवोपनतसुखजुषां^{१४} स्वस्ति राजा[३६B]कुलेभ्यः ॥ ५३ ॥इति याञ्चा^{१५} ॥ २६ ॥

प्रतिस्थित पाठ— ४६. *युष्मच्छासन । *लप्स्यामो । ५१. *अप्रष्टैरथवा ।

१. A. युष्मच्छासन । B. युष्मच्छाशन । २. P. लक्ष्यामो । ३. P. आ(अ)-
द्याहं । ४. K. समर्थित 'निर्भर्त्सनं' । ५. A. B. साक्यं । ६. A. B. निर्भर्त्सनं ।
७. P. प(पा)रे । ८. K. इति निर्णयः । ९. B. क्रोधौद्धत्येन । १०. A. तस्मिन्नुपेते ।
११. P. शममुपरता (तां) । १२. P. स्वभावो(चे) । १३. P. कालसेनं । १४. A. B.
सुखं जुषां । १५. A. B. यांचा ।

अन्योन्यस्यानुकूल्येन महद्भिः समवायतः ।

साध्यते योऽत्र सम्बन्धः सा युक्तिः परिकीर्तिता* ॥ ४४ ॥

यथा—

अन्योन्यस्यानुकूल्येन^१ यस्येच्छन्त्यनुकूलनम्^२ ।

कुम्भस्वामिमुखालेखाः^३ केषामितरथा कथा ॥ ५५ ॥

इति युक्तिः ॥ २७ ॥

अनुनीतिर्वचः^४ क्रोधमपराधं प्रमार्जयेत् ।

यथा—

कुपितं परितोषयन्ति यं^५ पुर एवेति समेत्य शत्रवः ।

कुरु नाथ दयां तृणाङ्कुरे किमु तेऽयं परशोरुपक्रमः ॥ ५६ ॥

इत्यनुनयः ॥ २८ ॥

अन्यदृष्टान्ततोऽन्यस्य प्रतिज्ञार्थस्य याऽनुमा ॥ ५७ ॥

^६स दृष्टान्तः ॥ ^६ यथा—

निदानं नो दैवं न भवति पुनर्हेतुरपरो

निसर्गो यत् ^७साक्षान्निवसति* न^८ विद्वत्सु कमला ।

प्रमाणीकृत् तत् प्रभवतु विधाता पुनरिदं

घनं दायं[दायं]विघटयति कुम्भः^९ क्षितिपतिः ॥ ५८ ॥

इति दृष्टान्तः ॥ २९ ॥

प्रतिषेधः सुविज्ञेयः^९ कर्तव्यार्थनिवारणम् ।

यथा—

एतत्प्रतापयशसी सूर्यचन्द्रमसाविह* ।

अलमागूढयं प्राप्येत्याहतुः[स]स्मयस्मितम् ॥ ५९ ॥

इति[३७A] प्रतिषेधः ॥ ३० ॥

परिस्थित पाठ— ५४. *परिकीर्तिताः ।

५८. *साक्षान्निवसति ।

५९. *सूर्याच्चन्द्र-

मसाविह ।

१. P. अन्योन्यस्यानुकूले(त्ये)न । २. B. यस्येत्यन्त्यनु कूलनम् । ३. P. वनदेव-
मुखालेखाः । ४. B. अनुनीतिः । ५. P. (तं) । ६-६. P. में नहीं है । ७-७. P.
साक्षान्न वसति हि । A. साक्षान्निवसति । ८. P. कृष्णः । ९. P. स विज्ञेयः ।

अक्रोधः क्रोधजननैर्वैर्यैः सा क्षमा मता ॥ ६० ॥

यथा—

समुद्रमपि यस्योच्चैरतिशेते सहिष्णुता ।

नासूयति^१ तथाभूतशेषादीनपि कर्हिचित् ॥ ६१ ॥

इति क्षमा ॥ ३१ ॥

यत्राभिनयतो भावजनितैर्वचनैरिह ।

पृच्छयतेऽन्यो^२ स्थवाऽत्मा तु सा पृच्छेत्यभिधीयते^३ ॥ ६२ ॥

यथा—

यद्वैरिस्त्रैणमाह व्यसनवशमिदं^४ वन्यभूमावुपैहि^५

स्वान्तःस्वास्थ्यं किमेभिः^६ प्रकृतसुखकरैर्दुर्लभप्रार्थनैस्तैः^{७*} ।

यैश्चित्ते रोपितैः स्यादियमतिविरतिस्त्वीदृशी^{८*} सौख्यहर्त्री

तानद्यैव प्रियत्वादभिलषसि कथं त्वं पुनस्तद्वदस्व^९ ॥ ६३ ॥

इति पृच्छा ॥ ३२ ॥

निजाकारस्य यद्वाक्यं सुश्लिष्टार्थप्रदर्शकम् ।

अन्यापदेशवचनैः^{१०} कथ्यते स मनोरथः ॥ ६४ ॥

यथा—

श्रुतविश्रुतयद्गुणाकरा^{१०} अपि पारेतटिनीपति* स्थिता^{११}

स्मरसारथिभिर्मनोरथैर्नृपकन्या वृणुते यमीश्वरम् ॥ ६५ ॥

इति मनोरथः ॥ ३३ ॥

उपपत्तिस्तु दोषाणां प्राप्तानां शमनं पुनः ।

यथा—

स्वप्नलब्धमपि यं नृपकन्याः

काङ्क्षितं नु सुचिरादनुनेतुम् । [३७B]

मुञ्च मानमनिदानमिदानीं

देहि दर्शनमिदं निगदन्ति ॥ ६६ ॥

इत्युपपत्तिः ॥ ३४ ॥

प्रतिस्थित पाठ— ६२. *पृच्छते । ६३. *स्वीदृशी । *०प्रार्थनैस्तैः । ६५. *पारेतटिनी-
पतिस्थिताः ।

१. P. ता(वा)सूयति । २. P. भावं जनितैः । ३. B. पृच्छते । ४. A. पृच्छेत्यभि-
धीयते । B. पृष्टे० । ५. P. ०वशमहं । ६. A. वन्यभूमावुपैहि । B. वन्यभूमावुपेहि ।
७-७. P. प्रकृतकरमुखैर्दुर्लभप्रार्थनैस्तैः । ८. P. तद्वदस्व(स्व) । ९. B. अन्योपदेश० ।
१०. P. श्रुतिविश्रुत० । ११. P. ०स्थिताः ।

^१कपटं छलयोगेनाभिसन्धानकरं^१ वचः ।

यथा—

यथा नागपुरादाने^२ चाटूनि यवनेशितुः* ॥ ६७ ॥

इति कपटम् ॥ ३५ ॥

अपराधैर्व्यलीकोत्थैः प्रसिद्धैर्यत्प्रयोजयेत् ।

अर्थान्तरेण सम्बन्धं ज्ञेयं तत् परिदेवनम् ॥ ६८ ॥

यथा—

^३बलादेते नेशाः* समरभुवि संत्याजितभुवा

व्यलीकं वोक्ष्येदं कृतमकृतपूर्वं खलु मया ।

अहो किं कुर्वेऽद्य त्यजति सहसा मां सहचरी

विमुक्तस्नेहोत्थं* विचरति वचो यद्रिपुकुले^४ ॥ ६९ ॥

इति परिदेवनम् [॥ ३६ ॥]

रसानामानुकूल्येन येषु न्यस्तेषु रूपकम् ।

भाति तानि^५ समासेन^६ लक्षणान्युद्गतानि हि ॥ ७० ॥

न्यस्य लक्षणसंघातं यस्मिन् मेने कृतार्थताम्

समुद्रः स्वस्य तेनायं कृतो लक्षणसंग्रहः ॥ ७१ ॥*

^७इति श्रीराजाधिराजश्रीकुम्भकर्णमहीमहेन्द्रेण विरचिते संगीतराजे षोडशसाहस्र्यां संगीतमीमांसायां पाठचरत्नकोशेऽलङ्कारोत्तासे लक्षणपरीक्षणं द्वितीयम् ॥^७[३८A]

प्रतिस्थित पाठ — ६७. * यवनेशितुः । ६९. *नस्यादेतेनेशा । *०स्नेहेत्थं । ७१. *यह श्लोक सभी प्रतियों में प्राप्त है । इसके अर्थ से ग्रन्थकर्ता का नाम 'कुम्भ' ही प्रतिध्वनित होता है । सं०

I-I. A. कपटच्छल०... । 2. P. वेद्यचलादाने । 3. P. बलादेते । 4. A. यद्रिषु कुले । B. येद्रिषु कुले । 5. B. भावितानि । 6. समासेषु । 7-7. P. इति 'श्रीराजा धिराजश्रीकालसेन-^३महीमहेन्द्रेण विरचिते संगीतराजे पाठचरत्नकोशे अलङ्कारोत्तासे लक्षण-परीक्षणं द्वितीयं ^३समाप्तमिति ॥

१. B. में श्री नहीं है । २. B. में 'महीमहेन्द्रेण' नहीं है । ३. B. समाप्तम् ।

शब्दालङ्कार नाम तृतीय परीक्षण

विचार्यमाणस्तत्त्वेनोपमैवाखिलवस्तुनः ।

दीपको रूपकमिदं^१ श्रये तं शशिभूषणम् ॥ १ ॥

अर्थं प्रबन्धस्य शरीरमाहु-

र्योक्ता पदानां घटना ततोऽस्य ।

अलङ्कृतिस्तेन वदे पुरोऽह-

मलङ्कृतीरर्थगतास्ततोऽन्याः^२ ॥ २ ॥

उपमेयस्य यत्र स्यादुपमानसमानता ।

गुणाकृतिसमायोगादुपमा नाम सम्मता^३ ॥ ३ ॥

धर्मवस्तु*विपर्यासनियमा[नियमा]दिभिः ।

समुच्चयान्योऽन्यातिशयोत्प्रेक्षिताद्भुतसंशयैः ॥ ४ ॥

मोहनिर्णयनिन्दाचिख्यासा^५-श्लेषप्रशंसनैः ।

विरोधप्रतिषेधासंभाविताभूतहेतुभिः ॥ ५ ॥

^६चद्रुतत्वाख्यातमाला^६ विक्रिया प्रतिवस्तुभिः ।

प्रतिवस्त्वसाधारणवाक्याद्यैः स्यादनेकधा ॥ ६ ॥

प्रत्ययाव्ययतुल्यार्थसमासाद्यैश्च हेतुभिः ।

एकस्यैकानेककाभ्यामनेकस्यैककेन च^{*७} ॥ ७ ॥

बहूनां बहुभिः^८ साम्यात्^९ सविकल्पास्त्वनेकशः^{१०} ।

न ते कारस्त्र्येन शक्यन्ते भेदा वक्तुं कथंचन ॥ ८ ॥

न ते मयोदाह्रियन्ते* विस्तरवस्त-चेतसा ।

लक्षममात्रं मया तेषामुक्तं^{११} विस्तरभीरुणा^{१२} ॥ ९ ॥

प्रतिस्थित पाठ— ४. *वसु । ७. *स्यैवकेन च । ९. *मयोदाह्रियन्ते ।

1. P. रूपकमिति । 2. P. ०रर्थगतास्ततोऽन्याः । B. ०ततोऽन्या । 3. P. सा मता । 4. B. शंसयैः । 5. P. चिकित्सा । A. चि ल्या सा । K. चिख्या । 6-6. P. च(चा)द्रुतत्वाख्यातमाला । 7. B. नेककाभ्यामनेक च । 8. A. बहुभिस्ता । 9. P. सा स्यात् । 10. P. तद्विकल्पास्त्वनेकशः । 11. A. तेषां मुक्तं । B. तेषां चोक्तं । 12. P. विस्ता(त)रभीरुणा । B. विस्तरः ।

नानाधिकरणार्थानां शब्दानामेकवाक्यतः ।

संयो[३८B]गात् कथनं प्राहुर्दीपकं तद्विदो जनाः ॥ १० ॥

किञ्चित् साधर्म्यसंपत्तेस्तुल्यावयवलक्षणम् ।

स्वैविकल्पैर्विरचितं रूपं रूपकमिष्यते ॥ ११ ॥

समस्तमसमस्तं च खण्डं चाखण्डमेव च

चतुर्द्धा तत्समाख्यातं ^१भेदपाटावनीभृता^१ ॥ १२ ॥

वर्णावृत्तिः पदावृत्तिरुभयावृत्तिरित्यपि ।

विकल्पादादिमध्यानां यमकं भिन्नवाच्यगा ॥ १३ ॥

पादान्तयमकं^२ चैव काञ्चीयमकमेव च ।

समुद्गयमकं चैव विक्रान्तयमकं तथा ॥ १४ ॥

यमकं चक्रवालं च संदष्टयमकं^३ तथा ।

पादादियमकं चैवमात्रेडितमथापि वा^४ ॥ १५ ॥

चतुर्व्यवसितं चैव मालायमकमेव च ।

एतद्दशविधं ज्ञेयं यमकं लक्षणाश्रयम् ॥ १६ ॥

वर्णसाम्यमनुप्रासः स्फुरद्गुणगणाञ्चितः ।

तत्पदातत्पदत्वेन रच्यते रचितो बुधैः ॥ १७ ॥

अलङ्कृतमलङ्कारैरेभिर्लक्षणलक्षितम् ।

रसानुरूपं कर्तव्यं रूपकं रूपकार्थिभिः ॥ १८ ॥

आसंसारं पूर्वराजचरितानुगवेषणात् ।

उपमातीत^५-वृत्तेनोपमाद्या अत्र वर्णिताः ॥ १९ ॥

^६इति श्रीमहाराराजाधिराज श्रीकुम्भ० शब्दालङ्कारपरीक्षणं तृतीयम् ॥^६

1-1. P. जनस्थानावनीभृता । 2. P. प(पा)दान्तयमकं । 3. A. सन्दृष्टयमक ।
4. P. च । 5. P. उपमातीत । 6-6. P. इति श्रीराजाधिराजश्रीकालसेनविरचिते
सङ्गीतराजे षोडशसाहस्र्यां संगीतमीमांसायां पाठ्यरत्नकोशे अलङ्कारोत्तासे शब्दालङ्कार-
परीक्षणं तृतीयं समाप्तम् ।

अलंकृतमलङ्कारैः	८०	१८
अलङ्कनं तथाभ्यासो	२६	२५
अविशेषे तुरीयान्	४७	१५
अश्वमेधकृतो	१३	२३
अश्वस्यपुरुषोपेतः	३६	६४
अस्त्येकलिङ्गाप्तवरप्रसादः	२	६
अस्यामाद्यस्य	५६	४८
अस्येतिहासवदयं	१४	२६
असंतमपि बध्नन्ति	२४	३२
अंहुयादिसंयुते	४७	११
आङ्गिको वाचिकश्चैव	३४	७१
आद्यन्तयोश्च षण्मात्रे	५७	३०
आद्ये ष्वष्टसु देवता	२५	७
आनन्त्यान् प्रतन्यन्ते	६१	७०
आभोगध्रुवयोः	४०	१२
आर्यावृत्तसमन्वितं	८३	२३
आर्यैवेयं गाथा	५५	१३
आरभ्यैकाक्षरात्	४७	६
आरम्भणीयं किल	१०	१
आरम्भणीयं न हु	१०	२
आरोहणावरोहेण	२८	१०
आसत्प्रलोकमुर्वी	७२	३१
आसंसारं पूर्वराजः	८०	१६
आसारितादिभिः	३५	८१
आसां तृतीयपादस्य	५६	३०
आहुरेकमानतालयुक्तं	४१	१७
इत्यङ्गस्य नियोजनं	४२	२८
इत्युह्यते संयति	७२	३३
ईप्सितार्थविशिष्टानां	८२	१३
उक्ता गः श्री	४७	१६
उक्तात्युक्ता तथा	४६	६
उच्चस्फाटिकहर्म्यः	६७	४
उत्तमानां गुणैः	७०	२०
उत्साहहेलाः	५७-५८	३६
उद्ग्राहा विविधा	३४	६६
उद्दण्डः पटहृद्वनिः	६८	१२

उद्देशो लक्षणानीह	१७	१७
उद्यद्वास्वच्छतप्रख्यं	१	१
उदात्ताः समपाः	१३	२०
उपदोहक-दोहकः	६०	६५
उपमाद्या अलंकाराः	२७	६
उपमा दीपकञ्चैव	६५	८
उपमेयस्य यत्र	७६	३
उपवीणयता मयोदितं	११	१०
ऊचुः प्राग्विद	१०	५
ऊनिता अथवा	५५	१८
एकमात्रो ऋजुर्ह्रस्वो	४७	१०
एकैकं करणं विशिष्य	४१	२४
एतत्संन्यरथेभवाजिः	७४	४३
एतद्विपर्ययाज्ज्ञेया	८१	१०
एतस्मै शिशुभाषितं	७२	३५
एलादिगामिगजः	४४	३५
एवमपराद्धसंस्था	५४	६
एवं गणैस्त्रिभिः	५६	४७
एवं मालादिवृत्तानि	५२	५
एवं मित्रावरुणः	२५	८
ऐक्यं जीवपरात्मनोदिशति	१५	२
ऋते हिमाद्रि	७०	२१
श्रोजे कलास्तु	५६	५१
श्रोव्यादि गोणी	४३	३४
श्रोव्यादीनि तु	४०	१३
श्रंशश्च जन्मरागाणां	४०	१०
श्रंशान्मध्यमसप्तकः	३६	२
श्रंशान्मध्यमसप्त वा	३६	३
श्रंशाविवादी	२६	२१
क्रमात्तेषां चतुर्णां	३३	५८
क्रियते स्वस्वसिद्धान्तः	६५	१
क्रियाङ्गानि च कथ्यन्ते	३१	४२
क्रियाङ्गानि च वर्ण्यन्ते	१८	२०
क्रियाविशेषो हस्तस्य	३७	१०१
क्वचिल्लक्ष्म	६	४८
कपटं छलयोगेनाः	७८	६७

पद्यानुक्रमणिका

पद्यांश	पृष्ठाङ्क	पद्याङ्क
अक्रोधः क्रोधजननं०	७७	६०
अङ्गत्वेनायवा	१३	२१
अङ्गप्रत्यङ्गभणिति०	१८	२६
अङ्गसंज्ञस्तथा	१७	१२
अङ्गहारविनिष्पन्नं	३४	७७
अङ्गहारोऽङ्गविक्षेपः	३७	१०४
अङ्गानि शिर आदीनि	३६	६६
अङ्गाश्रयसमुत्पन्ना०	३१	४३
अज्ञातवृत्तं ब्रह्माद्यैः	४६	१
अजाततत्त्वो	७४	४४
अतस्मिन्नपि यत्रार्थे	७२	३४
अतारविश्रम०	२८	१७
अतिवाक्यक्रियोपेतं	३६	६३
अतीतो वाक्यमार्गं	२५	१
अत्यर्थमिष्टं	३२	४७
अत्युक्ताया रतिगणा	४७	१८
अत्र यन्मानमाख्यातं	४०	१४
अथवा वर्णयुगवृद्ध०	५२	७
अथवा सर्वभावेन	८	४५
अथार्णवव्याल	५१	४
अध्यासिताया निजपूर्वपुंभिः	२१	१
अधिष्ठानं स्वभावश्च	२१	७
अन्यदुष्टान्ततो	७६	५७
अन्योन्यं प्रथमदले	५५	१०
अन्योन्यस्यानुकूलेन महद्भिः	७६	५४
अन्योन्यस्यानुकूलेन यस्ये०	७६	५५
अनङ्गलता-मन्मथ०	६०	६७
अनिवर्द्धं च तामाहुः	३२	५३
अनुक्रमणिका चेति	१७	१५
अनुक्रमणिका वाद्यस्वरूपं	१७	६
अनुक्रमणिकोत्प्लासे कर्तुः	१७	१४

पद्यांश	पृष्ठाङ्क	पद्याङ्क
अनुनीतिर्वचः	७६	५६
अनुपदिलष्टशब्दं	८१	८
अनुप्रासस्तु कर्त्तव्यः	५६	४६
अनुप्रासस्तु कर्त्तव्यश्चतुष्प-		
द्यामथोच्यते	५६	५०
अनुभावास्त्वस्यायाः	१६	३३
अपृष्टेरयवा	७५	५१
अपकुर्वन्नयं	५	२३
अपराद्धं पञ्चमके	५४	४
अपराधैर्व्यतीकोत्यैः	७८	६८
अप्रस्तुतत्वात्तलक्ष्म	१४	३१
अपशब्दस्वरं	८१	६
अपूर्वा दूतिका काचित्	४	२२
अभिधत्ते रसं	३५	८६
अभिधा लक्षणा चाय	२२	१२
अभिनवमृगाङ्गुलेखा०	६०	५७
अभियुक्तीपलक्षार्थ०	८२	१८
अमुं गद्याया	३	१५
अमुष्योर्वोभर्तुः	२	६
अर्थं प्रबन्धस्य	७६	२
अर्थव्यक्तिरुदारस्त्रं	८२	११
अर्थान्तरं तु तज्ज्ञेयं	८१	५
अर्थपिक्षाक्षरोपेतं	२५	५
अर्द्धयोभिन्नयमकौ	६२	८२
अर्द्धेन्दुः स्वललाटके	४२	२६
अरविन्दक-विभ्रम०	६०	५५
अल्पत्वं च बहुत्वं च	३२	५५
अल्पद्विश्रुतिकामु	३०	३१
अल्पप्रयोगः	२६	२७
अल्पमुद्दिश्यते येन	६६	१०
अलंकारैर्गुणैश्चैव	६७	३

श्रीसरस्वतीरससमुद्भूतकैरवोद्याननायकेन यवनकुलाकालकालरात्रिरूपेण सततपराभूत-^१
 समागतसूर्यवंशीन्द्रसेन^२-राजराज्यसंस्थापनदृढाङ्गीकारेण गुर्जर-^३राज्यधराधीशमहमदसुल-
 तानधीरत्वोन्मूलनप्रचण्डपवनेन श्रीविसन्ध्य^४-क्षेत्रसमुद्रसंभवरोहिणीरमणेन प्ररिराजमत्त-
 मातङ्गपञ्चाननेन प्ररुढपत्रयवनदवदहनदावानलेन प्रत्यथिपृथ्वीपतितिमिरततिनिराकरणप्रौढ-
 प्रतापमार्तण्डेन वैरिवनितावैधव्यदीक्षादानदक्षोद्दण्ड-कोदण्डमण्डिताखण्डभुजादण्डेन भूमण्डला-
 खण्डलेन ^५गजनरतुरङ्गाधीशराजत्रितयतोडरमत्लेन^६ वन्सुधरोद्धरादिवराहेण भवानीपति-
 प्रसादाप्तापसा(स)द^७-वरप्रसादेन अनन्यमल्लीकगर्वखण्डनमुशल^८-हस्तबलभद्रपराक्रमेण महा-
 राजाधिराजमहाराणा-श्रीमृगाङ्कतामराजनन्दनेन^९ महाराज्ञी-सौभाग्यवती^{१०} जसमाम्बिकाहृदय-
 नन्दनेन विविधविज्ञानविज्ञचमत्कार^{११}-चातुरीधुरीण-सकलसीमन्तिनीधुरीणाशिरोमणिरूप-
 लावण्य-लज्जालक्ष्मीनिधानशृंगारसरसीशतराजकन्याप्रवरनिकुम्भराजग्यवंशावतंस-महाराज्ञी
 श्रीकर्मवतीलखु-मा^{१२} देवोद्दयाधिनायेन श्रीमहाराजाविराज-^{१३}महीमहेन्द्रश्रीकालसेनेन
 विरचिते संगीतराजे षोडशसाहस्रयां संगीत-मीमांसायां^{१४} पाठ्यरत्नकोशे अलङ्कारोत्प्लासे
 दोषगुणोत्प्लासः (दोषगुणपरीक्षणम्) ॥

पाठ्यरत्नकोषश्च समाप्ति समगात् ।

इति वितत^{१५}मतोनामभिमत^{१६}-सिद्धिरस्तु ॥

१. A. पराभूत । २. A. वशीन्द्रसेन । ३. B. गुर्ज । ४. K. श्रीत्रिसन्ध्याक्षेत्र ।
 B. सन्ध्याक्षेत्र । ५-५. K. में 'तुरंग' से पूर्व 'नर' नहीं है । ६. K. प्रसादाप्तासाद ।
 ७. K. मुसल । ८. A. राजेन्द्रनन्दनेन । ९. A. श्रीसौभाग्यवती । १०. A. B. चमत्कारी ।
 ११. A. B. लघुमा । १२. A. महाराजो० । B. इति महाराजा० । १३. A. मिमांसा ।
 १४. A. B. वितत । १५. B. में 'मत' नहीं है ।

जयस्तम्भेन श्रीब्रह्मगिरिभोमस्वर्गतीयथार्थीकरणरचितचास्तरूपथेन श्रीकामाक्षागिरिनवीन-
निर्मितिपराजितसुमेरुणा श्रीमहिषाचलो^१परिश्रीहरिशरणरचिताचलदुर्गेण रायंगुरु-वायंगुरु-
सेलगुरु^२-रायाञ्चापरमगुरुवागाङ्गला-रायाञ्चामुह्वनराय-हिसल्लराय-माचल्ल-पूर्वपश्चिमो-
त्तरदक्षिण-चतुर्दिशां-रायाञ्चाआंबुला-इत्यादि-बिरुदावलीविराजमानेन अष्ट्युष्टतमनरेश्वरेण
सवलराज-सम्मूलनाचार्येण^३ दुर्बलराजसंस्थापनाचार्येण पितृवैरिसमुद्भूतरोषपोषणमहीपतिमत्त-
मातङ्गमस्तकाङ्क्षुशेन अभिनवभागवणेण राजभुजबलभीमेन हिन्दूकराजगजपतिना आसनसिंहा-
सनसितातपत्रमाणिक्यमालामण्डितवातान्दोलितजयपताका-कनकदण्डचन्द्रा^४-वदातचलचामर-
युगलमकरध्वजादिराजराजालङ्कारणावलोकनमत्सरितमानसेतरनृपालमौलिनिहितवामचरणेन
नलनहुषधुन्धुमारभरतभगोरथमान्धातृमेधातिथिप्रभृतिवीरराजरत्नोदात्तचरितेन^५ सर्वदा
त्र्यम्बका^६-दिगोदाविमुक्तिसमस्तामुक्तिप्रवितीर्णमुक्तिमुक्ताकलापेन श्रीब्रह्मगिरिसन्निधिकृत-
युगधर्मानुवर्तितब्रह्मवृन्दाधिष्ठितानेकयज्ञाद्यखिलसुकृतकृतसत्सलोकेन^७ परमभागवतेन अभिनव-
भरताचार्येण संगीत-मीमांसा^८निर्माणापरप्रभाकरेण प्रबन्धराजश्रीगीतगोविन्दनिर्माणपरितोषित-
राधामाधवेन कामाक्षास्तुतिकरणाराधितकामेश्वरीचरणकमलेन श्रीगीतगोविन्दटीकारचना-
वर्णितसाङ्गशृङ्गाररसेन सकलराजवाग्मेयकारतोडरमल्लेन सकलकविराजचक्रचूडामणिना
धीनावादनप्रवीणेन सुशारीरशालिना पद्मनगरजनस्यानगोदावरी^९-विराजमानम्लेच्छोच्छेदित-
चिरकालधर्मसंस्थापनेन संस्कृतभाषा-महाराष्ट्रभाषा-तेलङ्ग^{१०}कण्टिक-भाषाचतुष्टयरचित-
नाटकराजचतुष्टयेन याचकजनकल्पनाकल्पद्रुमेण वसन्तसमयसमागतसमस्तसामन्तसीमन्तिनी-
सीमन्त^{११}-सिन्दूरपूरदूरोद्गूलनप्रकटितप्रोढप्रतापेन निसर्गदुर्गहृदुर्गवर्गदुर्गमप्राकारपरिखा-
परिपातपरिखिद्यमानपरिशिद्धितपरिजनपरिवीतप्रत्ययिनितम्बिनी^{१२}लुण्ठाकार्गलादीर्घभुजायुग-
लेन धीरोदात्तधीरशान्तवीरोद्भूत-धीरललित चतुर्विधनायकगुणग्रामविचारचातुरीचतुराननेन
अष्टविधनायिका^{१३} - हावभाव - विवेको^{१४} - दामोद्दीपितस्मरविलोकनानुभूयमानशृङ्गाररस-
सान्तरनिरन्तरान्तरानन्देन^{१५} नाटकनाटिकाख्याना^{१६}-ख्यायिका-प्रहेलिका-कलाकलापकौश-
ल्येन^{१७} भारतीयरसदृष्टिभावदृष्टिभावितभावनाभिनवभरताचार्येण नन्दिकेश्वरमतनुवर्त्तना-
राधित-त्रिनयनेन परमपराक्रमार्जुनेन अथ बृहस्पतेन सतताराधितधर्मेण अथ वृकोदरेण

१. A. श्रीमहिषाचल । २. K. मेलगुरु । ३. A. सम्मूलनाचार्य । ४. K. चण्डाव-
दात । ५. A. में 'सर्वदा' से पूर्व 'वेदमार्गस्थापनचतुराननेन' विशेषण और है । ६. K.
अम्बका । ७. K. सल्लोकेन । ८. A. मिमांसा । ९. A. B. गोदावरी । १०. A. तेलंग ।
११. A. सिमंत । १२. K. लुण्ठाकार्गला । १३. A. नायका । १४. A. ०कोद्दोमो ।
विवेक के स्थान पर विवेको पाठ अधिक संगत लगता है । (सं०) १५. K. नन्दनेन ।
१६. A. B. ख्यायिका । १७. A. कौशलेयेन । B. में 'न' नहीं है ।

कल्याणकुशलेन श्रीकालसेनेन द्वावशसहस्रजनस्थानप्रभृतिवसुंधरासमुद्धरणकधीरेण श्रीजगदी-
श्वरी^१—वनदेविजगणेन श्रीकामेश्वरीचरणकिङ्करेण श्रीब्रह्माद्रिविभुना प्रथमप्रख्यात^२—
तामराज-आमोदराज-रामराज-पङ्कुराज-तामराजेन्द्रप्रभृति - सकलमहीपालमोलिमाणिवयरचित-
सिंहासनादिसमस्तप्रशस्तराजचिह्नाविष्ठातृ^३—नरेश्वरेण अगस्तिपुरनिरस्तसमस्तवैरिवर्गेण
कामाक्षाप्रसादासादितकुन्तीपुरेण शुद्धोद्धतोद्धतपतिनिपातपदुतरवारिधारेण उद्धतपुरनारीनयन-
नीरनिरन्तरसाधारणी^४—समाप्यायितशौर्यतस्वरेण भीष्मपुरजयानीतानेकराजकन्यारत्नेन
मणिपुरमहंन^५—दशितशौर्येण कल्याणपुरजयाजितजामदग्न्येन^६ स्थानबलधितानेकदरीपरि-
सरपरित्रासितमनीरद्वीरेण श्रीपुरग्रहणसंवर्धितयशोभरेण घाटिकाचलग्रहणजनितकीर्तिपुर-
पराजिताचलनायकेन राजपुरीविध्वंसनचारुचापरचितेन सुवर्णगिरिखण्डनावनिवज्रहस्तेन
नवसारी^७—धनदेवीयुवतीजनवदनयामिनीनार्थसिंहिकासुतायमानकरालबालेन पाटलीरण
धरणिघोरधनुर्धोकारमुखरितत्रिभुवनेन तारापुरप्रज्वालनसमुद्भूतधूममलिनीकृतसकल-
वैरिवदनेन कुङ्कुमपुरजयदशितसिंहविक्रमेण संज्ञापुरीपाजितरत्नेन वेदिकागिरि-
निर्दलनदारुणेन कुरङ्गगिरिकोटविघट्टनलम्पटोरुनाशीरेण पुण्यस्तम्भो^८—द्वूलनोद्भूताद्भुतध्वरेण
संगमनीरदुर्गोद्धरणोद्धतसकलमण्डलाधीश्वरेण शुक्लपुरसमूलोन्मूलनप्राप्तजयश्रिया गिरिपुर-
दुङ्गरग्रहणसार्थकृतोग्राग्रहेण दमनपुरविध्वंसनबन्दीकृतयवनीनिचयेन आमदंकगिरिशिखरो-
परिभावितशकनिकरेण महिषमेरुजयाजेयविभवेन शाकम्भरीरमणपरिशीलनपरिप्राप्तशाक-
म्भरीपरितोषितशाकम्भरीप्रमुखशक्तित्रयेण निजभुजशौर्य^९—वशोकृत-बगुलराजप्रमुखमहा-
निधानेन वेव्दुर^{१०}—भूपालराजकृतसंस्थापनेन ^{११}नराणरणकर्म-कर्मठेन ^{१२}तुजारखान^{१३}
मानमहंनगृहीतराज्यलक्ष्मीसकलभाण्डागारनिचयेन अलङ्गगिरिगहन गह्वरकुहरविहारिवैरिवीर-
सिन्धुरमहंननिर्दयकण्ठीरवेण अष्टादशगिरिशिखर-परिवारिताञ्जनाद्रिविजयविख्यातवीर्य-
गर्वेण^{१४} सप्तविंशतिसहस्रमहाराष्ट्रधराविधूननप्रबलप्रभञ्जनेन सप्ततिसहस्रगुर्जराभोधि-
माय^{१५}—मन्थमहीधरेण महदम्बमातृकापुरोद्धूलनधविता(त)महोरगपुरेण पलायमान-
अजीमखान^{१६}—सकलगृहीतजयश्रिया जाङ्गलस्थलजलधितरतुङ्गतरङ्गनिकरसंरम्भकुम्भसंभवेन
वस्तिषोपारकलहकलितकुन्तजनितकुन्दावदातकीर्तिधवलितदिगन्तरेण शशकगिरिलुब्धनपदुतरेण
श्रीवनदेवस्वामि-प्रासाद^{१७}—रचनापरपरमेश्वरेण श्रीत्र्यम्बकेश्वरसन्निधिनिमित्तकीर्तिस्तम्भोन्नत-

१. A. जगदीश्वर । २. A. प्रख्यातं । ३. A. अघिष्ठात्रि । ४. A. सारणी ।
५. K. मदन (प्रेस की भूल हो सकती है) । ६. A. जामदग्नेन । ७. K. सबलारी ।
८. A. स्तम्भो । ९. K. भुजवीर्य । १०. K. बोद्धुर । ११. K. नराणरण । १२. B.
कर्म । १३. K. बुजारखान । १४. K. वर्गेण । १५. K. नाय । १६. K. खान ।
१७. K. प्रसाद ।

सुश्लिष्टसन्धिभिः शब्दैः^१ सुकुमारार्थयोजितैः ।

सुखप्रयोज्यै[४०A]व्यक्तार्थयुक्ता स्यात् सुकुमारता^२ ॥ २२ ॥

आर्यावृत्तसमन्वितं^३ सुललितं लघ्वक्षरोल्लासितं

रूपं रूपकदीपकरूपमया चालङ्कृतं संस्कृतम् ।

शृङ्गारे पुनरद्भुते रसवरे वीरेऽथ रौद्रे भवेद्

वर्णगी^४ रवगुम्फितैर्जगतिका मुख्यैश्च वृत्तैर्युतम् ॥ २३ ॥

रसेषु शेषेषु यथारसं नु^५

छन्दः प्रयोज्यं विदुषा विलोक्य ।

तस्यानुरूपा घटना पदाना-

मलङ्क्रिया चाक्षरसंहतिश्च ॥ २४ ॥

सुललितललनालपनालापनलधिमानुरूपपदरचनाः ।

नृत्यानुगगतिरुचिराः पदबन्धाः सुकविभिः कार्याः ॥ २५ ॥

रचितविविधमार्गं सधिसंधानयुक्तं

सहृदयसुखगम्यं श्लेषगुप्तार्थहीनम् ।

मृदुसुललितवर्णं चित्रनृत्यानुरूपं

भवति जगति पाठ्यं प्रेक्षकप्रीतिकारि ॥ २६ ॥

यद्गुणा गुणिनामेव दोषनिर्मुक्तिहेतवः ।

तेन श्रीकुम्भकर्णेन कृतं गुणपरीक्षणम्^६ ॥ २७ ॥

येन क्षमावलये समुद्रतमहीनाथा नयं स्वं यश-

स्तद्वोपाः^७ सलयं सुनृत्यनिगमं^८ साङ्गं^९* पुनस्तत्सुताः ।

स्वाचारं जनतावदान्यचरितान्यथित्रजाः पातितः^८

पाठ्ये तेन नृपेण* चारुभणितौ सद्रत्नकोशः कृतः ॥ २८ ॥

^१इति[४०B]श्रीराजाधिराजेन अरिराजमत्तगजसिंहेन मेदपाटसमुद्रसंभवरोहिणीरमणेन अभिनवभरतेन अश्वपतिनरपतिगजपतिराजत्रयतोडरमल्लेन राजगुरुचापगुरु-सेलगुरु-इत्यादि विरुदावलीविराजमानेन महीमहेन्द्रश्रीकुम्भकर्णेन विरचिते सङ्गीतराजे पोडशसाहस्रयां संगीत-मीमांसायां पाठ्यरत्नकोशे अलङ्कारोल्लासे दोष-गुणोल्लासः पाठ्यरत्नकोशश्च समाप्ति समगादिति वित्तमतीनामभिमतसिद्धिः ॥^९

प्रतिस्थित पाठ— २८. *सुनृत्यति... । *नृपेण नृपेण ।

१. P. शब्दैः(ः) । २. P. सुकुमारतः(ता) । ३. P. आर्यावृत्तः(त्त)० । ४. P. तु । ५-५. P. श्रीकालसेनेन गुणोल्लासः प्रकीर्तितः । ६. P. ०स्तद्वोपाः । ७. P. सनृत्यनिगमं । ८. P. पातितः । ९-९. P. इति निश्शङ्कनिर्भयमल्लेन सकलभूवलयेकवीरेण श्रीकला-

अर्थव्यक्तिरुदारत्वं कान्तिश्च सुकुमारता ।

दर्शते स्युर्गुणास्तेषां विशेषाल्लक्ष्म^१ चक्ष्महे ॥ ११ ॥

यत्रा[३६B]र्थस्य^२ प्रतीतिः स्यादनुक्तापि प्रयोगतः ।

शब्दानां सः प्रसादाख्यो गुणो* ज्ञेयो बुधैरिह ॥ १२ ॥

ईप्सितार्थविशिष्टानां सम्बन्धाद्यत्परस्परम् ।

श्लिष्टत्वं^३ हि पदानां स श्लेष इत्यभिधीयते ॥ १३ ॥

स्वभावेन स्फुटार्थं स्याद्गहनं तु विचारतः ।

स्वतः सुप्रतिबद्धं च श्लिष्टमिष्टं सतां हि तत् ॥ १४ ॥

नातिचूर्णपदं यत्र न च व्यर्थाभिधायि च ।

न दुर्बोधाभिधानं सा समत्वात् समता मता ॥ १५ ॥

श्रुतमुक्तं तु यद्वाक्यं बहुशोऽपि विदां हृदि ।

पुनः पुनर्नवं भाति तन्माधुर्यमिहोच्यते^४ ॥ १६ ॥

समासविद्धि^५ विविधैर्विचित्रैश्च पदैर्युतम् ।

सानुस्वारविसर्गैर्यत्तदोजः परिकीर्तितम् ॥ १७ ॥

अभियुक्तोपलक्षार्थ^६-विशेषार्थस्य सम्पदा ।

सम्पन्नः कश्चिदर्थो यः स समाधिर्गुणो मतः ॥ १८ ॥

लोकमार्गव्यवस्थातः सुप्रसिद्धाभिधानयुक् ।

या काचिद्रचना काव्ये साऽर्थव्यक्तिरुदाहृता ॥ १९ ॥

नानाभावैरुपेतं यच्छृङ्गाराद्भूतसम्भृतम् ।

दिव्यभावपरीतं तदौदार्यं भणितं गुणः ॥ २० ॥

चन्द्रवन्मनसो या स्यादाल्लादकरतोक्तिषु ।

लीलाद्यर्थोपपन्ना सा^७ कान्तिर्नामगुणो मता ॥ २१ ॥

प्रतिस्थित पाठ— १२. *संप्रसादाख्यो गुणः ।

१. P. विशेषाल्लक्ष्य (चक्ष्म) हे ।

२. P. यथार्थस्य ।

३. P. शि (श्लि) ष्टत्वं ।

४. P. माधुर्यमिहोदितम् ।

५. P. समासविद्धि० ।

६. P. लभ्यार्थः ।

७-७. B. लीला-

द्यर्थोपपन्नानीसा ।

गुणदोषनाम चतुर्थ परीक्षण

दोषैर्युक्ता गुणैर्मुक्ताऽलङ्कृताऽपि [३६ A] न शोभते ।
ललनेव वचोभङ्गी तानतो वच्मि यत्नतः ॥ १ ॥^१

गुणातीतोऽपि सगुणः सदोषो दोषवर्जितः ।
मुदे स्तान्मे शिवो नागभूषि[तोऽप्यगभूषि]तः ॥ २ ॥

गुणार्थार्थान्तरैकार्थ^२ भिन्नार्थाभिप्लुतार्थकाः ।
न्यायादपेतविषमविसन्ध्यर्थविहीनकाः ॥ ३ ॥

शब्दच्युतमिमे* दोषा रूपके दश कीर्त्तिताः ।
गूढार्थं तत्र पर्यायशब्देनाभिहितं* मतम् ॥ ४ ॥

अर्थान्तरं तु तज्ज्ञेयं अवर्ण^३ यत्र वर्ण्यते ।
एकार्थमपि विज्ञेयमेकार्थस्याभिधानतः ॥ ५ ॥

भिन्नार्थं भिद्यते यत्रान्योऽर्थोऽन्येन विवक्षितः ।
अभिप्लुतार्थं यत्र^४ स्यात् तत्पदेन समस्यते ॥ ६ ॥

प्रमाणवर्जितं न्यायादपेतं परिकीर्त्तितम् ।
वृत्तभेदेन विषमं रूपकं परिकीर्त्तितम् ॥ ७ ॥

अनुपश्लिष्टशब्दं यत्तद्विसन्धि स्मृतं बुधैः ।
अर्थहीनमसंवद्धं सावशेषार्थमेव च ॥ ८ ॥

अपशब्दस्वरं शब्दच्युतं सद्भि रूदाहृतम् ।
सर्वत्र ग्राम्यतैवेष्टा*^५ यतः सार्थेऽरसावहा* ॥ ९ ॥

एतद्विपर्ययाज्ज्ञेया^६ गुणा गुणिभिराहतैः ।
प्रसादश्लेषसमतामाधुर्योजःसमाधयः ॥ १० ॥

प्रतिस्थित पाठ— ४. *शब्दं च्युतमिमे । *शब्देनाभिहितं । ६. *ग्राम्यते चेष्टा । *सार्थं न सा वहा ।

1. P. में मंगलाचरण की दृष्टि से दूसरा पद्य पहला और पहला दूसरा दिया गया है ।

2. P. गूढार्था० । B. गूढार्थार्थान्तरै कार्थ० । 3. A. ज्ञेयं अवर्ण्यं । 4. P. यत्तत् । B. यत्त ।

5. B. ग्राम्यते चेष्टा । 6. P. एतद्विपर्ययान्(ज्) ।

कर्तव्या लक्षतत्त्वज्ञं०	४१	१६
करणाति द्विधा	१८	२८
कलहंसो	६१	७१
कलाकालप्रमाणेन	३३	५७
कामं सन्ति परःशताः	६	३३
कामिनीहासापदोहक	६०	५६
कार्ये वाप्यथवा	७३	४२
कारणं नृत्यकरणं	३७	१०३
किञ्चित् साधर्म्यं०	८०	११
किञ्चोपवेद एवायं	१२	१६
किं चात्र श्रवणं	११	६
कुङ्कुमतिलकावली	५६	२४
कुङ्कुमाङ्गसूडपदं	५६	२३
कुर्वन्ते सुहृदो यस्य	७४	४७
कुसुमितकेतकीहस्त०	६०	६६
कुत्रचित्लोकधर्मीति	३६	८८
कृतिश्च प्रकृति०	४७	८
कृतोऽमुना कृते सम्यक्	४	१६
केचिद्दानैकनिष्ठाः	६	३१
केनचिद्धेतुना यत्र	७४	४८
केवाचिज्जातयः	६१	७६
क्रोधमुत्पाद्य	७५	५२
क्रोधौद्धत्येन हत्वा	७५	५३
गमकाश्च तथा स्थाया	१८	२१
गर्जन्मदोत्सिक्त०	४	२१
गान्धर्वो मार्गदेशीवित्	३१	४५
गीतं वाद्यं तथा नृत्यं	२७	२
गीतमुद्ग्राह्यते येन	२८	१६
गीतमेव वशीकार०	१५	४
गीतानुगं त्रिःप्रकारं	३४	६७
गोवर्णप्रमुखाः	२४	३०
गुणचन्द्रो युगचन्द्रो	६२	७८
गुणतो नीलकण्ठाद्याः	२२	१५
गुणदोषाश्च गाथादि	१८	२४
गुणप्रधानभावेन	३३	६६
गुणातीतोऽपि सगुणः	८१	२

गुणानुवादोऽतिशयो	६५	४
गुणार्थान्तरै०	८१	३
गुणेन क्रियया वापि	२२	१४
गूर्जरेऽनृपव्याज०	७३	४१
ग्रंथात् सम्यगधीत्य	६	३५
चद्रुतत्त्वाख्यातमाला	७६	६
चत्रयं दो यदा	५८	४०
चत्रयं दो तु	५८	४५
चत्वारो द्वि-द्विगणा	६२	८३
चद्वयं दस्तथा	५७	३५
चतुर्गुणद्वितीयस्तु	६२	८१
चतुर्मात्रद्वयं पञ्चमात्रं	५६	२५
चतुर्ध्वंसितं चैव	८०	१६
चतुष्कले तु पृथुला	४०	८
चन्द्रःकाश्मल्यमगात्	६६	१६
चन्द्रवन्मनसो	८२	२१
चन्द्रहासमधुरवचना०	६०	६१
चपताः पचताश्चेति	५८	४४
चम्पककुसुम०	५६	५२
चरणस्य व्यवस्थोक्ता	६३	५
चरणो यावदेकोन०	५२	६
चक्षो न दोऽयथा	५८	४३
चार्यो युद्धनिपुण०	४२	२६
चित्तवृत्त्यर्थको०	३४	७६
चित्रकूटकदेशस्थो	४४	३६
चित्रवातिकयोर्ज्ञेया	४०	६
चेष्टादीनां विभावानां	१६	३२
चैतन्यं यदि संश्रयेत्	५	२८
छन्दःशास्त्रानुसारेणो०	६२	८५
छन्दोनुवृत्तिकारीणि	४६	१
छादनादपयस्यादे०	२७	५
जगण्विहीना विषमे	५४	८
जनकाद्योनिमुख्या	२२	१७
जरो लघो प्रमाणिका	४८	२०
जलदस्तोयद०	२३	२७
जित्वा नागपुरं	७३	३७

जीमूतवाहन०	१३	२६
जीवातुर्गदिनां	१५	३
ज्ञातेः स्वसू०	२३	२१
तगणश्चेदृशै	५६	२८
ततो मोकलो	४	१६
ततः कलाकालकृतो	३३	६२
ततस्तं तं	४	२०
ततः सुरपतिर्देवराजः	२३	२६
ततं च शुषिरं चाथ	१७	११
ततं वीणादि	३३	६३
तत्र ग्रामसमुद्भूतः	३०	३४
तत्र चूर्णपदस्यादौ	२५	४
तत्र सप्त कलाः	५८	४२
तत्रोदितो मन्दिरमन्दिरायाः	२	७
तथा ज्ञेया रसानां	२७	८
तथा लाक्षणिको	२२	११
तथाविधे द्वितीये च	५७	३४
तथाष्टादिभी रैः	५२	८
तथा हि नादधर्मो	१३	१८
तथा हि समयं प्राहुः	२४	३१
तथ्यातथ्यविभेदेन	६६	१५
तदुद्भवश्चोपरागो	३१	३५
तदेव गौण्डलीं	३७	१०६
तदेव रुचिर्वचिज्यात्	२७	४
तद्विद्या वर्णमात्राभ्यां	४६	२
तन्मन्दनो निन्दितचन्दनेन्दुः	२	१०
तरङ्गलोलसलिल०	२६	११
तस्मादेतदुपासनास्य	१२	१५
तस्मिस्ततः पल्लवितः प्रतापः	२	८
तस्य सप्तविध	२१	८
ता एव कूटतानाः	२८	१२
ता एव शुद्धतानाः	२८	११
ताण्डवं तण्डुना	३५	८२
तां मिश्रित्य	३१	३६
ताल एककले	४०	७
तीत्रायं भाषणं	७२	३२

तुर्ये द्वितीये	६२	८४
तेन त्रिनेत्रो	२३	२५
ते स्मृता वर्तना०	३४	७५
त्रिभिर्मनोहरैश्छायाभिः	५६	२७
त्रिमात्रश्च यतिश्चात्र	६१	७४
त्रिविक्रमक्रमासक्तचेतसा	१६	३
त्रिशतो घेऽधिका	५५	१७
त्रिशन्मात्रास्तु	५५	१६
त्रिष्टुब् जगती	४६	७
दक्षिणा दिग्ययागस्ति	२३	२४
दत्तचपषामात्राख्या	४६	५
दर्शनादेकदेशस्या०	७३	४०
दलयोरत्रोभययोः	५५	१५
दशचार्ष्वसुभिः	६१	७३
दाक्ष्यं साक्षादिहास्ति	६	३२
दिग्दन्तावलदन्ति	४	१७
दुस्तरं भारताम्भोधि	८	४३
दृशः स्वरूपभेदाश्च	१८	१६
दृष्टान्तप्रतिषेधौ	६५	६
दोषैर्युक्ता गुणैर्युक्ता	८१	१
द्रष्टव्यं कृतकृत्यतामुपगते	५	३०
द्रुतलघ्वादि०	३३	६०
द्रुते व्यञ्जनं	३३	५६
द्विजातिविषयो	१४	२८
द्विपद्यन्ते तथा	५५	२०
द्विर्घस्यार्याया	५५	१४
द्वौ द्वितीये पञ्चमे च	५७	३६
धर्मवस्तुविपर्यास०	७६	४
धात्वादिवादनं	४०	१५
धार्यधारकसम्बन्धे	२२	१८
घिङ्मां शकाघममहं	७१	२५
न ते मयोदाह्रियन्ते	७६	६
नन्वत्र नाट्य०	३५	८५
न नृत्येदिति	१४	२७
ननु सति गणना	६	४५
न प्रार्थयेऽहं	८	४४

नर्तने नाट्यशब्दोऽयं	३५	८७
नरेशस्यानुगामित्वं	१३	२४
न शास्त्रतामुष्य	१०	३
न श्रूयते यत्र	३६	६१
नाट्यादित्रितयं	३५	७६
नाति चूर्णपदं यत्र	८२	१५
नादादिहेतुको	२१	५
नानाधिकरणार्थानां	८०	१०
नानाभावरूपेतं	८२	२०
नामाख्यातोपसर्गश्च	२१	३
नाद्धं समाससन्धी	४७	१३
नारम्भणीयं यद्वोचदेतन्	११	८
निजाकारस्य यद्वाक्यं	७७	६४
निदानं नो देवं	७६	५८
निर्द्वं षणस्यापि	३	१३
निर्भासितमनेकार्थं०	७५	५०
निर्मथ्यागमसागरं	१	३
निर्वेदादि प्रतिरसं	१६	३४
निःप्रयोजनता	११	११
नृत्यं तत्राङ्गिकं०	३५	७८
नो धर्माय	१०	४
न्यस्य लक्षणसंघातं	७८	७१
पात्रैस्तममध्यमैः	४३	३०
प्राप्तिश्च पञ्चात्तापनं	६५	५
प्रोक्ताद्धं योर्द्वयोर्वा	५४	७
पञ्चचाः सर्वपादेषु	५७	३८
पञ्चलध्वक्षरो०	३३	६१
पञ्चवक्त्रप्रसादा०	४८	२२
पत्युः कान्ताः प्रियातुल्याः	२२	१६
पथ्यावक्त्रं समुद्दिष्टं	४८	२१
पदं वागभिधेयं	३१	४४
पदव्यवहृतिर्वाक्ये	२५	३
पदस्वरसङ्घात०	३२	४८
पदान्तेऽत्र यतिः	४७	१२
परीक्षणानि चत्वारि	१६	३१
परोक्षोऽपि हि वाच्यो	७१	२६

पाठ्यं तु द्विविधं गेयं	२१	२
पाठ्यं वाक्यात्मकं	१६	५
पात्रं रंगं प्रविश्य	४१	२३
पादान्त्यमकं चैव	८०	१४
पादैश्चतुर्भिनयितं	२५	६
पुनर्गीतं पुनर्वाद्यं	३२	४६
पुमानिति परमात्मेति	३६	१
पुरा प्रणष्टां	३२	४६
पूर्णत्वे सति	३६	४
पूर्णन्दुमेतन्	७०	२३
पूर्वराजगुणान्	४	१८
पूर्वसिद्ध्यर्थं वाक्येन	६७	५
पूर्वाद्धं मुख्यचपला	५४	६
पूर्वाद्धं षष्ठे	५४	३
प्रकृतिप्रत्ययद्वारा	२२	१३
प्रकृतिप्रत्ययासत्तौ	२२	१०
प्रचुराणि प्रमाणानि	१४	३०
प्रकीर्णकाः प्रवन्धाश्च	१८	२२
प्रत्ययाव्ययतुल्यार्थं०	७६	७
प्रतिस्तकोशमुक्ता	६६	८
प्रतिपक्षक्षमापाल०	२८	१६
प्रतिषेधः सुविज्ञेयः	७६	५६
पृथ्व्यम्बुवह्नि०	४६	४
प्रथमेऽर्द्धे जः	५४	२
प्रबन्धो रूपकं	३२	५६
प्रबोधकाद्भुतं	१६	६
प्रमदा इव नो भान्ति	६५	२
प्रमाणवर्जितं न्याया०	६१	७
प्रशंसा क्रियते यत्र	७१	३०
प्रयुज्यते स तु	२८	१५
प्रयुज्यते गुरुलघू	५२	१३
प्राकृतं चापि विज्ञेयं	२६	६
प्राग्रूपस्याद्याद्	६३	३
प्राज्यं राज्यतनुः	१६	४
बलादेते नेशाः	७८	६६
बहूनां गुणिनां यत्र	७०	१८

बहूनां तु प्रधानानां	७१	२८
बहूनां बहुभिः साम्यात्	७६	८
नां भाषमाणानां	७०	२४
ब्रह्मानन्दरसातिरेक	१२	१२
ब्रह्मोक्तश्चेति०	३६	६७
ब्रू सोऽथ प्रतिपक्ष०	११	७
भरतमतमतीवदुर्गमं	८	४१
भाषा चित्रप्रबन्धेषु	२६	१३
भाषाद्या गीतयस्तिस्त्रो	३१	३७
भिन्नार्थं भिद्यते	८१	६
भूभूत्वं भूभूतां	३८	११३
भूयः कुर्याद्विधिममुं	६३	४
भ्रू वक्रणक-मुक्ताफल०	५६	५४
मकरध्वजहास०	६०	६४
मत्तकोकिलका चात्र	१८	२३
मत्वर्या अपि सम्बन्धे	२२	१६
मत्सैन्यैर्लुण्ठमाने	५	२४
मधुकरीसंलाप०	६०	६२
मन्द्रप्रसन्नो	३०	२८
मनोहरा स्थिती रेखा	३७	१०८
मयरसतजभनसंज्ञाः	४६	३
मलयमारुत-मदनावास०	५६	५३
महाभूतादिकानर्थान्	६७	१
महाराष्ट्रादिदेशानां	२६	१२
मात्राभिरष्टादश०	६१	७५
मानान्तरमधिगतेर्गायतीति	१३	२२
मार्गतालास्तथा	१८	२५
मार्गित्वाद्विरञ्चन	२७	३
मालवाधिपति	५	२५
मुख्यत्वं यदि हस्तकस्य	४२	२७
मुखपङ्क्ति-कुसुमलता०	६०	५६
मृतिमन्तः प्रयुज्यन्ते	३६	६५
मोहनिर्णयनिन्दा०	७६	५
यत्किञ्चिद्भरतादि	६	४७
यत्पूर्वं क्रोवजनन०	७२	३६
यतः पूर्वं पदार्पोऽयं	२५	२

यत्र वस्तुकृता	४०	११
यत्राभिनयतो	७७	६२
यत्रार्थस्य प्रतीतिः	८२	१२
यत्रास्पष्टगुणोपेतः	६८	११
यतो मधुरता इलाध्या	४७	१४
यथारसं येन	६७	२
यथेष्टभंगणा	५२	१४
यथेष्टं रमणेः	५२	६
यद्गुणा गुणिनामेव	८३	२७
यद्धर्मशास्त्राच्च	११	६
यद्वप्येन पुराजितं	७१	२६
यद्वाक्यं राजद्वन्द्वेन	२६	१४
यदेकतन्त्र्यामुद्दिष्टं	४०	१६
यद्विरिस्त्रैणमाह	७७	६३
यद्यशः पदमाघातुं	२४	३३
यमकं चक्रवालं	८०	१५
यमभ्यमित्रीयितु०	७४	३६
यमधिकृत्य परः	७४	४५
यो मूर्ध्नि द्विषतां	४४	३७
यत्नतोऽतिशयोचोपो	३२	५१
यस्तु निर्ययनं	१६	१
यस्मात् स्थावर०	८	४२
यस्मात्सारस्य	२६	२२
यस्मिन् यान्त्युद्धव०	३६	६
यस्यामर्द्धद्वितये	५४	५
यः प्रत्यहं	३	१४
यः पुरा सुपर्वण	५	२६
यः पूर्वं चतुराननेन	७	३६
यः पूर्वं भरताय	६	३४
यः श्रुत्वा भरतं	७	३७
यः सुरान् सुखयतीह	५	२७
यान्यज्ञानमदान्धराजसदने	८	४०
या सुलभा न सुरेशान्	६८	१०
युष्मच्छासनमद्य	७५	४६
ये वृत्तप्रतियोध०	७०	१६
येन क्षमावलये	८३	२८

येन प्रस्तारमाघातुं	६३	१
येन वर्णादिवृत्तानां	६३	८
येनानर्गलदुर्गं	६८	८
येनानुक्रमतः शकान्	१६	३५
ये प्रयोगमवन्तीह	३६	५
यो गीतानुगतोद्यपरमो	१	२
यो वेदाश्चतुरोऽवगाह्य	१	४
रचितविधिधर्मागं	८३	२६
रतिषष्ठदशमः	६२	८०
रस्यते यः सहृदयः	३८	११२
रसलक्षणभावादि०	१७	१३
रसस्वरूपकथनं	१६	३०
रसानामानुकूल्येन	७८	७०
रसाभिर्भावको	३४	७०
रसेषु दोषेषु यथारसं नु	८३	२४
रागाङ्गस्व ग्राम०	३१	४१
रागालोपन०	३२	५२
रागोऽभिधीयते गीतं	३२	५४
राजा सः स्याद्विवादी	२६	२३
राजैवात्रोपदेश्यो	१२	१३
रद्रे वृषात्तदेकस्मात्	२३	२३
रूपादिकं तत्करणं	३३	६५
रेखाया अनतिक्रमात्	४३	३३
लघुभिः पञ्चादि०	६२	७६
लघुद्वौ चस्तथा दो	५६	२१
ललितो विच्युतः	५६	२२
लक्षणस्थं द्वितीयादि	४१	२२
लक्षणा लक्षणं०	६५	६
लक्षस्तदीयस्तनयो	३	१२
लक्षणामेकीना	५५	१२
लक्ष्येऽभ्यस्वर	४१	२०
ल-षट्क्राद्	५२	१०
लास्यताण्डवभेदेन	३५	८०
लीनं तत् समनन्तरं	४२	२५
लीलाकृते ध्रुवताल्युतं	४१	१८
लेखिन्या नलकूवरं	६६	१४

लोकमार्गव्यवस्थातः	८२	१६
लोके यदप्रसिद्धं	३६	६२
वर्णवृत्तिः पदावृत्ति०	८०	१३
वर्णसाम्यमनुप्रास	८०	१७
वसन्तोत्सवबन्धः	५५	१६
वाद्यवर्णसमूहस्तु	३३	६४
वाक्यमाशंसनोपेतं	७३	३८
वायुस्वातिमहेन्द्र	७	३८
विकटं रूपवेषादौ	३५	८४
विचार्यमाणमन्त्रैव	६	४६
विचार्यमाणस्तत्त्वेनो०	७६	१
विचित्रचरणादीनां	३७	१०५
विचित्रवर्णालंकारो	३०	३३
विद्युल्लता-पञ्चानन	६०	६३
विदारी गीतखण्ड.	२८	२०
विभावितस्तु	३४	७२
विभूषणं तथा	६५	३
विश्वे मानवस्तिथयो	६२	७७
विश्रान्तिस्थानकं	३७	१०२
विषमं विकटं	३५	८३
वृत्ताश्च तथा ग्याया	१६	२६
वृत्तिः स्यात् स्वान्य०	३७	१०७
वृन्दमाहुः पद्धतिश्च	३७	११०
वेणावपि च	४१	२१
वेदेनात्ममूलत्वादिह	१२	१७
व्यञ्जकाः स्युः०	३७	१००
व्यञ्जनान्यङ्गकं०	२१	४
व्यत्यासे सुमनोरमा०	६०	६०
व्यवस्थितश्रुतियुता	२७	६
व्याकृते जगतां येन	२७	१
शब्दच्युतमिमे	८१	४
शाखा चैवाङ्कुरश्चैव	३४	७४
शाम्येद्ययाहिवष्टस्य	१३	२५
शुद्धा द्विपदिका०	६१	६८
शेषजात्यादिकं मुक्त्वा	५१	३
शोभामाहत्य	३४	७३

श्रवणादेव शब्दस्य	६६	१३
श्रीकुम्भेन किरीटिनेष	६७	६
श्रुत्यादिस्वविभूतिभिर्जगदिदं	२	५
श्रुतमुक्तं तु यद्वाक्यं	८२	१६
श्रुतिविश्रुतयदगुणाकरा	७७	६५
श्रुतिभ्यः स्युः स्वराः	१३	१६
श्रुतिभिश्च स्वरैश्चैव	३१	४०
श्रुतेन यस्य वृत्तेन	५३	१५
श्रेष्ठः सन्निहिता	४३	३१
श्रोतुश्चित्तस्य	३२	४०
पचचाद्दो घदनकं	५७	३२
पट्त्रिंशदेतान्युक्तानि	६५	७
पट्पदी चतुःपदी	५८	४१
पट्साहस्री गदिता	५५	११
पणमात्रौ द्वौ चतुर्मात्रौ	५६	२६
पट्पद्यं चः षोडशाह्नौ	५८	४६
पञ्चो जे पचचाद्दस्तौ	५७	३७
पण्डनेकेन गुरुणा	६१	६६
पाडवं षट्स्वरं	२६	२४
योगणद्विपदी	६१	७२
सङ्गीतरत्नानि	७	३६
सङ्गीतराजे तत्र स्युः	१६	७
सङ्ख्युः सखिप्रभृतयः	२३	२०
संज्ञा च परिभाषा	१७	१६
सत्यं नासत्यमेतन्	६६	१७
संश्लेषो यत्र वर्णानां	६८	६
सभाजनमनोहारी	३८	१११
सम्मोचितो नागपुरं	७१	२७
सम्पङ्गीतं तु संगीतं	१६	२
समस्तमसमस्तं च	८०	१२
समवृत्तस्य तु	६३	२
समासमविभेदेन	४८	१६
समासविद्भिर्विविधं०	८२	१७
समासेन प्रबन्धानां	४६	२
समुद्रमपि यत्पयोर्च०	७७	६०
समे चादौ तदर्थे	६३	६

स राजराजः	५	२६
स रासो विषमे	५६	२६
सरोरुहं सरोजं च	२३	२८
सलयतालपदा	३०	३२
सर्वगुरादिल उक्तो	४६	४
सर्वोऽप्यभिनयो	३६	६८
स सिद्धसाध्यसम्बन्धः	१६	६
सहेतुकैर्यो वचनैः	६८	७
साध्यसाधनसंयोग०	२१	६
साधारणीकृत०	२८	१३
सामस्त्यव्यासयोगैः	४३	३२
सामान्यस्य जनस्यात्र	७०	२२
सितेतरोरसितस्तस्मात्	२३	२६
सिद्धप्रमाणभावस्य	१५	१
सिंहविक्रीडको	५२	१२
सुखदुःखक्रियारूपः	३६	६६
सुखपालतिलक०	६०	५८
सुरासुरैर्नमस्कार्या	५४	१
सुललितललनालापन०	८३	२५
सुदिलिप्तसन्धिभिः शब्दैः	८३	२२
सैयं कन्या	४७	१७
संकेतयुक्तं०	६३	७
स्कन्धादिकम्पः	३४	६८
स्यानकानि तथा चार्थः	१८	२७
स्यानं श्रुतिपदग्राम०	१७	१८
स्यानं स्यादक्रियः	३७	१०६
स्याय्याविभि०	२८	१४
स्नेहाद्वाक्षिण्यतो	७४	४६
स्याद्रासावल्यं	५७	३१
स्यादष्टचतुः पाच्च	५७	३३
स्यान्मूर्च्छनायाः	३०	२६
स्युर्वध्यबधकत्वेन	२३	२२
स्वच्छन्दोद्धत०	३	११
स्वजात्युद्योतकत्वे	३१	३६
स्थनामस्थर०	२८	१८
स्वप्नलब्धमपि यं	७७	६६

स्वभावाभिनयोपेता	३६	६०	स्वरवर्णन्यतां	२६	१०
स्वभावाच्चेतसो	३६	८६	स्वरसाधारणमुदितं	३०	३०
स्वभावेन स्फुटार्थं स्याद्	८२	१४	स्वरोत्पत्तिस्था रागाः	१७	६०
स्वर्गतं पुनरानेतुं	१५	५	स्वेच्छया रगणः	६२	११
स्वरनाम्ना स्वराख्या	३१	३८	हं हो विप्रा गुह्यमेतच्छृणुध्वं	१२	१४
स्वरयन्ति मनांसोह	२७	७	हित्वा न्यासादेः	२६	२६

शुद्धिपत्रक

पृष्ठांक	पंक्ति	अशुद्ध	शुद्ध
५	६	निजकीर्त्तवोज०	निजकीर्त्तवोज०
६		पद्यांक ४५, ४६, ४७, ४८	४६, ४७, ४८, ४९
२०	२	आरूपत्र०	आरूढपत्र०
	५	वेदमाग०	वेदमार्ग०
	१८	कीर्त्तिस्तम्भोन्नत०	कीर्त्तिस्तम्भोन्नत०
	२२	तामराजनन्दनेन	तामराजनन्दनेन
२४	१४	षोडशसाहस्र्यां	षोडशसाहस्र्यां
२६	१६	श्रीकालतेनेन	श्रीकालसेनेन
३०	१	मृदुसंज्ञकश्च	मृदुसंज्ञकश्च
	१२	सहस्थास्नुकम्	सहस्थास्नुकम्
३४	१४	त्रय	त्रयं
३६	१७	पाडव	पाडवं
४७	७	अहं चादिसंयुते	अहं चादिसंयुते
	१४	द्वितीयांशादिकः	द्वितीयांशादिकः
	१६	शंभाः	शम्भोः
५४	१८	संख्याघाताद्	संख्याघाताद्
५५	६	ले	न्ले
६४	७	रचिताचलदुर्ग	रजिताचलदुर्गेण
	"	वीणावादनप्रवीणेन	वीणावादनप्रवीणेन
७५	१७	परिकीर्त्तिता	परिकीर्त्तिता
७६	२	४४	५४
८३	१३	सन्धिसन्धानयुक्तं	सन्धिसन्धानयुक्तं
८४	११	धनुर्घोकार०	धनुर्घोकार०
	१२	कुंकुमपुर	कुंकुमपुर
	१७	वशीकृत	वशीकृत
	१६	वैरिवोर०	वैरीवीर०
	२५	श्रीत्र्यम्बकेश्वर०	श्रीत्र्यम्बकेश्वर०
८५	१६	लुण्ठाकार्गल०	लुण्ठाकार्गल०
	२३	मतनुवर्त्तना-	मतानुवर्त्तना०
८६	४	प्रत्ययि०	प्रत्ययि०
	६	वन्सुधरोद्धरणा०	वसुन्धरोद्धरणा०

